

B
U
L
L
E
T
I
N
**K
N
O
B**
KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2024 -

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

REDACTIE

Prof. dr. Stijn Bussels (Universiteit Leiden)

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Prof. dr. Merlijn Hurx (Katholieke Universiteit Leuven)

Dr. ir. Ivan Nevzgodin (Technische Universiteit Delft)

Dr. Aart Oxenaar (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 175,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), drs. Patrick van der Klooster (vicevoorzitter), Agnes Kooijman MA (penningmeester), Mauro Smit MA (secretaris)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD**AFSTUDEERWERK**

- 1 Voorwoord
- 2 Cathelijne van Andel • Max Corbeek • Melanie Duijn • Sara Duisters • Willemijn ter Hart-Koopal • Doris Hattink • Marijke Houvenaghel • Joëll ten Hove • Agnes Kooijman • Esther Kreikamp • Laura Lubbers • Anna Peschier • Lara Reyniers • Romy Schuit • Frebus van Slochteren • Margreet Wieske

ARTIKEL

- 18 LARA REYNIERS, STEPHANIE VAN DE VOORDE EN INE WOUTERS
Van kunstobject tot bouwafval. Het stedelijk beleid rond afbraakmaterialen in Brussel (1860-1940)

BOEKBESPREKINGEN

- 36 Ilja Van Damme, Hilde Greefs, Iason Jongepier en Tim Soens, *Historische atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad*
Tim Bellens, *Antwerpen. Een archeologische kijk op het ontstaan van de stad*
(bespreking Marcel IJsselstijn)
- 39 Ros Floor, *Moderne Nederlandse gerechtsgebouwen. Symbolen van de rechtsstaat?*
(bespreking Bernard Colenbrander)
- 41 Jacqueline Guisset, *De paleizen en tuinen van het Jubelpark*
(bespreking Yuri van der Linden)
- 43 Willeke Jeeninga en Laura Jonkhoff, *Adrianus Cyriacus Bleijs. Architect te Hoorn en Amsterdam*
(bespreking Michiel Kruidenier)
- 45 Wouter van Elburg, *Met de deur in huis. Historische woonhuisplattegronden in Nederland. De typologie van de entreeruimte, ca. 1550-1950*
(bespreking Willemijn Wilms Floet)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Traponderdeel uit de fotoreportages van bedreigde gebouwen Brussel, 1910 (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

Achterzijde: Hendrik Theodoor Wijdeveld, vogelvluchtperspectief op 'de stedeloze stad', 1927 (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

VOORWOORD

In nummer 2 van 2022 introduceerde het *Bulletin KNOB* een tweejaarlijkse rubriek ‘afstudeerwerk’, waarin de studenten die hadden meegedongen naar de KNOB Stimuleringsprijs 2021 hun onderzoek presenteerden. In dit nummer vindt u de tweede editie van die rubriek. Het bevat samenvattingen van scripties ingezonden voor de KNOB Stimuleringsprijs 2023. De zestien scripties zijn geschreven aan twee Belgische universiteiten (Katholieke Universiteit Leuven en Vrije Universiteit Brussel), vier Nederlandse (Rijksuniversiteit Groningen, Technische Universiteit Delft, Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam) en een hogeschool (Inholland Delft). Ze behandelen herkenbare architectuurhistorische thema’s als de negentiende-eeuwse arbeiderswoning, plafondontwerpen van Daniel Marot en historisch glas-in-lood, maar ook aanverwante onderwerpen als de ‘soundscape’ van de kerken van Christopher Wren, archeologisch erfgoed als herinneringsplaats, en – op het snijvlak van de architectuurhistorie en de sociale geschiedenis – de speeltuin tussen 1878 en 1978.

De KNOB Stimuleringsprijs leidt tot meer. Het afstudeeronderzoek van Sara Duisters over kunststof gevels resulteerde al in een publicatie in het recente themanummer Post 65. Winnaar van de Stimuleringsprijs 2023 Lara Reyniers schreef voortbouwend op haar afstudeeronderzoek voor het huidige nummer samen met Stephanie Van de Voorde en Ine Wouters een artikel over de omgang met afbraakmaterialen in Brussel in de periode 1860-1940. Daarmee is dit nummer bijna volledig gevuld met het werk van jonge vakgenoten. In de bijdrage van Reyniers et al staan nu eens niet de creatie en bouw van architectuur centraal, maar de afbraak ervan, en dan met name het beleid ten aanzien van het sloopafval. De behandelde periode was er een van grootschalige stedelijke vernieuwing die veel afval opleverde, waaronder puin, bijzondere bouwfragmenten en van alles daar tussenin. Hoe de Brusselse overheid hiermee omging is interessant, zeker ook in het huidige tijdsgewricht, waarin sloop en sloopafval – nu vanuit een duurzaamheidsoogpunt – opnieuw in de aandacht staan.

BUREAU PARKSTAD EN DE STEDELIJKE VERNIEUWING VAN AMSTERDAM NIEUW-WEST

Stadshistorisch onderzoek naar beleid, proces en uitvoering tussen 1999-2008

△ Projectbureau Parkstad, ontwikkelingsplan **Richting ParkStad 2015 uit 2001** (Stadsarchief Amsterdam)

Universiteit van Amsterdam, Master Stads- en Architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2022

In 1999 riep de gemeente Amsterdam Bureau Parkstad in het leven voor de stedelijke vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden: de wijken Bos en Lommer, Slotermeer, Slotervaart, Geuzenveld, Overtoomse Veld en Osdorp. Tegenwoordig vallen de wijken, met uitzondering van Bos en Lommer, onder stadsdeel Nieuw-West. De Westelijke Tuinsteden zijn gebouwd in de periode 1951-1965 en waren na oplevering razend populair bij bewoners. Vanaf de jaren tachtig gingen de wijken sociaal en fysiek echter flink achteruit. Om de negatieve spiraal te doorbreken stelde Bureau Parkstad in 2001 een ambitieus ontwikkelingsplan op: voor 2015 zouden de wijken moeten verstedelijken en verdichten en zou een groen woongebied worden omgetoverd tot bruisend centrum.

Bureau Parkstad, de woningcorporaties, lokale politiek, monumentenzorgers en bewoners hadden echter verschillende ideeën over de manier waarop de stedelijke vernieuwing moest plaatsvinden. Bovendien ontstonden er problemen met de financiering, waardoor het project in 2008 strandde. In 2020 werd het archief van Bureau Parkstad toegankelijk en werd het mogelijk deze recente geschiedenis te analyseren. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: welke factoren zijn bepalend geweest voor de ruimtelijke vernieuwing van Nieuw-West onder Bureau Parkstad in de

periode 1999-2008? Het beleid, de uitvoering en het proces van de stedelijke vernieuwing staan hierbij centraal. Het archief van Bureau Parkstad bevat jaarverslagen, notulen van bestuurs- en managementvergaderingen en correspondentie met corporaties. Om ook het perspectief van de corporaties, monumentenzorg en bewoners in het onderzoek te kunnen verwerken, zijn negen interviews met sleutelpersonen gehouden.

Uit het onderzoek blijkt dat vier factoren bepalend zijn geweest voor de gerealiseerde stedelijke vernieuwing. Ten eerste de machtsverhoudingen tussen Bureau Parkstad, stadsdelen, corporaties, lokale politiek, monumentenzorg en bewoners. Vanwege de politieke urgentie achter de stedelijke vernieuwing had Bureau Parkstad een ijzersterke positie in het bepalen van de koers. Het sloot een geleendheidscoalitie met de stadsdelen en met de corporaties die het merendeel van de woningvoorraad bezaten. Ten tweede werd met het nieuwe ideaal van de 'parkstad' een streep gezet door het tuinstadkarakter. Parkstad zou een hoogstedelijk gevarieerd leefmilieu worden met verschillende centra. De uitvoeringsplannen waren gericht op verstedelijking, verdichting en differentiatie van de inkomensamenstellingen. Ten derde gaven discussies over erfgoed richting aan de uitvoering. Op basis van onderzoeksrapporten en strategische politieke keuzes werden een waardenkaart en beschermd stadsgezicht vastgesteld. De invloed van bewoners uitte zich in creëren van draagvlak voor erfgoed, afdwingen van participatie en inhoudelijke aanvullingen op uitvoeringsplannen. Ten vierde was de financiering een cruciale factor voor de vernieuwing. Rond 2005 vielen de opbrengsten van de woningmarkt tegen en door een veranderd politiek klimaat stopte de financiering. De gemeente trok zich terug en droeg de verantwoordelijkheid over aan de corporaties. De doorstart zou kort daarna echter opnieuw vastlopen door de kredietcrisis. In 2008 waren de (ruimtelijke) resultaten van de stedelijke vernieuwing beperkt. De parkstadambities verdwenen tijdens de crisisjaren echter niet van tafel en echoën tot op heden door in de planvorming voor Nieuw-West.

CATHELIJNE VAN ANDEL MA rondde na de master aan de Universiteit van Amsterdam ook de Master Heritage Studies aan de Vrije Universiteit Amsterdam af. Ze werkt als zelfstandig architectuurhistoricus en erfgoedadviseur. Deze scriptie werd door het Nationaal Renovatie Platform genomineerd voor de NRP Scriptieprijs 2022. (cathelijnevanandel@hotmail.com)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c6517038

Rond 19 v.Chr., tijdens hun veldtochten in Germania, vestigden de Romeinen hun militaire kampen op de heuvels van Nijmegen. Vanaf dat moment werd Nijmegen een van de belangrijkste legerkampen aan de Limes. Ongeveer tweeduizend jaar later staat deze vroegere grens van het Romeinse Rijk op de Werelderfgoedlijst van UNESCO met negentien vindplaatsen in Nederland, waarvan vijf in en rond Nijmegen. De historische kennis die in deze locaties besloten ligt, roept een culturele herinnering op en maakt onderdeel uit van een lokale identiteit. De vindplaatsen representeren deze identiteit echter niet bovengronds.

In deze scriptie is onderzocht hoe de ondergrondse geschiedenis op de UNESCO-locaties vertaald kan worden in het huidige stedelijke weefsel, zodat deze plekken een duurzame betekenis kunnen krijgen voor de stad en haar inwoners. Om de ontwerpmogelijkheden te demonstreren, zijn drie van de Nijmeegse UNESCO-locaties via de Dutch Layer Approach (water, infrastructuur en bouwwerken) in de Romeinse en de huidige tijd met elkaar vergeleken.

Het onderzoek bouwt voort op de *Limes Atlas* uit 2005, waarin Robert Broesi met referenties tien manieren om te ontwerpen met archeologisch erfgoed categoriseerde. Denk bijvoorbeeld aan een gehele reconstructie, onderscheid in materialisatie of een simpele markering van de plek. In de scriptie is met de door Broesi gecategoriseerde methoden een uitgewerkt ontwerp gemaakt voor de Limes in Nijmegen. Daarbij is getracht op deze methoden te reflecteren door ze ontwerpend te testen. Het doel was om hiermee een duidelijke aanpak voor ontwerpen met archeologisch erfgoed te ontwikkelen. Het gebruik van Broesi's ontwerpmethoden leidde tot creativiteit, maar liet ook zien dat in het ontwerpproces meer elementen van belang zijn. De belangrijkste bevindingen waren dat toevoegingen

MAX CORBEEK

THE SOLUTIONS ARE UNDER THE SOIL

Activating the UNESCO archaeological sites of the Lower Germanic Limes in Nijmegen by creating sustainable places for the cultural memory

Technische Universiteit Delft, Master Stedenbouw

Begeleiders: dr. ir. Gerdy Verschuure-Stuip en

dr. Fransje Hooimeijer

Jaar van afstuderen: 2023

nodig zijn aan Broesi's manieren om zichtbaarheid te creëren, dat interactie moet plaatsvinden met zintuigen en activiteiten om historisch bewustzijn te stimuleren, en dat de locatie een milieuvriendelijke en blijvende impact moet hebben om in de gemeenschap te kunnen functioneren. Hiervoor was het van belang om gebruik te maken van wat bewoners beschouwen als erfgoed en welke kansen zij zien om een dialoog te starten. In samenwerking met de gemeente Nijmegen werden hiervoor een vragenlijst opgesteld en een ontwerpworkshop gegeven.

Dit onderzoek geeft aan dat oplossingen voor de huidige uitdagingen echt onder de grond liggen en dat de archeoloog eerder moet aanschuiven in het ontwerpproces om te inspireren met toekomstbestendige mogelijkheden uit de geschiedenis.

IR. MAX CORBEEK is onlangs begonnen bij OMGEVING in Antwerpen. Hij ontwerpt hier aan de verduurzaming van de openbare ruimte, geïnspireerd op de geschiedenis van de plek, en werkt daarmee op het snijvlak van stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur.

► **Kaart van Nijmegen-Oost met een selectie van verschillende methodes voor het tonen van het Romeinse Unesco-werelderfgoed** (tekening auteur, 2023)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:b76ce2dc-f034-49e8-8f64-7272a19ab66e>

KUNSTHISTORIE ALS BRON VOOR INRICHTING EN BEPLANTING

Afstudeeronderzoek naar maatregelen om de parkhistorische waarden van buitenplaats Elswout te verhogen aan de hand van kunsthistorische bronnen

Buitenplaats Elswout in Overveen is vanaf de aanleg veelvuldig afgebeeld door kunstenaars. De huidige beheerder Staatsbosbeheer wilde weten welke betekenis kunsthistorische bronnen kunnen hebben voor de inrichting en beplanting van de buitenplaats. Kunsthistorische bronnen maken momenteel amper onderdeel uit van de historische analyse. Het doel van dit onderzoek was te onderzoeken of kunsthistorische bronnen gebruikt kunnen worden voor het bepalen van de parkhistorische waarden en zo van betekenis kunnen zijn voor het opstellen van beplantings- en inrichtingsmaatregelen.

Het onderzoek is een combinatie van kunsthistorische analyse en het opstellen van een advies voor een praktisch inrichtings- en beplantingsplan. Het richt zich op kunsthistorische bronnen tussen 1746-1799 en tuinontwerpen (1746-1781) van een onbekende architect en van tuinontwerpen die Johann Georg Michael maakte tussen 1781 en 1796. De onderzoeksmethode bestaat uit bestudering van literatuur en bronnen op het gebied van parkhistorie en kunstwerken, als ook van de visie en ambitie van Staatsbosbeheer met betrekking tot de parkhistorische waarden.

Uit het onderzoek blijkt dat de topografische bronnen, het materiaalgebruik en kunsthistorische informatie medeels met elkaar overeenstemmen. Geconcludeerd kan dan ook worden dat de geselecteerde kunstwerken in grote mate representatief zijn voor Elswout in de achttiende eeuw. Op basis van de kunsthistorische bronnen is een advies geschreven dat kan leiden tot een passend beplantings- en inrichtingsplan. Aan de hand van een beslisboom is bepaald of een maatregel voor inrichting en beplanting

Hogeschool Inholland Delft, Landscape and Environment Management, specialisatie natuur en landschap.
Begeleiders: ir. Joost van der Linden (Staatsbosbeheer) en Jan de Rooij BSc (Hogeschool Inholland)
Jaar van afstuderen: 2022

de parkhistorische waarde vergoot. De landschapselementen en maatregelen die hieraan positief bijdragen, zijn meegenomen in het advies. Om een voorbeeld te geven. Op de kunstwerken komt een markante solitaire boom (de Wonderboom) voor, met zichtlijnen en taferelen met afwisselende beleving. Deze landschapselementen komen terug in het beplantingsadvies door de aanplant van een nieuwe Wonderboom (witte abeel, *Populus alba*) en door het verwijderen/snoeien van rododendrons om oude zichtlijnen te herstellen en sfeerwisselingen aan te brengen.

Een ander voorbeeld is de Engelse vijver. Hiervoor zijn, naast geometrie, variatie in vorm en sfeer van de tuin essentieel. Deze komen terug in de eigentijds vormgegeven schulpvijver, het aanpassen van de beplanting, het omleggen van het wandelpad en het inmaaien van een wandelpad.

Uit het onderzoek is gebleken dat kunstwerken een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het vaststellen van parkhistorische waarden en kunnen worden meegenomen in inrichtings- en beplantingsplannen. Echter, hoe meer symboliek, hoe minder bruikbaar ze voor dit doel zijn. Kunstwerken zullen daarom altijd vergeleken moeten worden met topografische bronnen om de juistheid ervan te verifiëren.

ING. MELANIE DUIJN werkt sinds haar afstuderen bij de opleiding Landscape en Environment Management aan de Hogeschool Inholland in Delft. Zij doet onderzoek naar stadsnatuur en geeft les in onder meer soortenkennis, cultuurhistorie en monitoring.
(melanie.duijn1995@gmail.com)

- △< **Uitzicht op de Engelse vijver en het huis in 2022**
- △> **Jan de Beijer, 'Gezigt van het Duin over de Voliere van het huis Elswout bij Haarlem. dt. July. 1746', gewassen pentekening, 1746, ontwerp van onbekende architect**
- ▽< **Gezicht vanaf het Grote Stuk op de voormalige plek van de Wonderboom in 2022**
- ▽> **Adrianus Serné, 'Gezicht op de Hofstede Elswout by Overveen', tekening in zwart krijt en grijs penseel, 1795, ontwerp van G.J. Michael**
(foto's auteur, RB Universiteitsbibliotheek Leiden, R0 Noord-Hollands Archief)

▷ **Ton Lanz, SBC-gebouw in Zwijndrecht, 1975; een voorbeeld van een bouwwerk van glasvezelversterkt polyester dat niet is gesloopt** (Regionaal Archief Dordrecht)

SARA DUISTERS

GEVELS VAN GLASVEZELVERSTERKT POLYESTER IN NEDERLAND 1959-1983

Universiteit van Amsterdam, Bachelor Kunstgeschiedenis

Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek

Jaar van afstuderen: 2022 (bachelor), 2024 (master)

Toen er na de Tweede Wereldoorlog een tekort aan woningen was, werd in de architectuur geëxperimenteerd met dragende gevels en gevelementen van kunststof. Glasvezelversterkt polyester (GVP) speelde hierbij een belangrijke rol. Door het lichte gewicht en de enorme draagkracht was het materiaal ideaal om mee te bouwen. De meeste Nederlandse voorbeelden van gebouwen met een gevel van GVP zijn inmiddels gesloopt. Een belangrijke reden hiervoor is dat binnen de erfgoedsector en onder architectuurhistorici weinig waardering is geweest voor kunststof architectuur. Hierdoor bestaat er weinig kennis over het restaureren van gebouwen waarin GVP is verwerkt. Over het gebruik van kunststofmaterialen als GVP in de Nederlandse architectuur is nog weinig geschreven. Met de toenemende aandacht voor erfgoed gebouwd na 1965 lijkt het tij voor de kunststof architectuur echter te keren.

De scriptie 'Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland 1959-1983' geeft een eerste inventarisatie van bouwwerken waarvan de gevels van GVP zijn gemaakt. Daarbij wordt de geschiedenis van het gebruik van GVP belicht: wat waren de vroegste voorbeelden van GVP-architectuur en binnen welke maatschappelijke context kozen architecten ervoor kunststof in hun gebouwen te gebruiken?

Omdat de beschikbare bronnen over het onderwerp beperkt zijn, werden voor het onderzoek vooral krantenartikelen en vakbladen uit de jaren vijftig tot en met tachtig gebruikt. Journalisten schreven toen vaak over kunststof

architectuur, omdat de verwachting was dat het materiaal grote veranderingen teweeg zou gaan brengen.

Door de toepassing in schepen, vliegtuigen en auto's had GVP tijdens de Tweede Wereldoorlog bekendheid gekregen als een sterk materiaal. Na de oorlog zochten producenten naar nieuwe afzetmarkten. Deze vonden ze in de woningbouw, waar veel behoefte bestond aan kennis over het materiaal, vooral bij de ontwikkeling van de systeembouw. Daarnaast dachten architecten na over nieuwe vormen van wonen. Door te werken met het lichte GVP konden ze huizen ontwerpen die makkelijk waren aan te passen aan de behoeftes van bewoners. Ook waren sommige architecten van mening dat het uiterlijk van gebouwen moest veranderen. De gebruikelijke rechthoekige structuren behoorden volgens hen bij de oude architectuur. Zij ontwierpen gebouwen met experimentele vormen, iets wat mogelijk was door het gebruik van GVP.

SARA DUISTERS MA volgde aan de Universiteit van Amsterdam de master Redacteur/editor en houdt zich bezig met de mogelijkheden die taal biedt om de architectuur- en kunstgeschiedenis voor een groter publiek toegankelijk te maken. (saraduisters98@hotmail.com)

SARA DUISTERS bewerkte haar bachelorscriptie eerder tot het artikel 'Kunststof dromen. Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland', *Bulletin KNOB* 122 (2023) 4, 60-71.

◀ Landhuis in stijl van de Hollandse neorenaissance op landgoed Grootstal (foto Goedele Monnens)

WILLEMIJN TER HART-KOOPAL

GROOTSTAL: HET LANDGOED ALS SITOPIA

Een onderzoek naar de transformatie van een gedegradeerd en gesloten agrarisch landschap tot eenentwintigste-eeuws voedsellandschap

Rijksuniversiteit Groningen, Master Kunst- en Cultuurwetenschappen, specialisatie Landschapsgeschiedenis
Begeleiders: prof. dr. Hanneke Ronnes en prof. dr. Erik A. de Jong
Jaar van afstuderen: 2022

Dit onderzoek verbindt de actuele voedselproblematiek met innovatieve lokale voedselproductie op particuliere landgoederen. Landgoederen vervulden oorspronkelijk een belangrijke functie als voedsellandschap. In de twintigste eeuw is deze historische functie om op een innoverende manier voedsel te produceren echter verdwenen of ten prooi gevallen aan specialisatie, schaalvergroting of intensivering. Anno 2022 is sprake van een herwaardering van en een voorzichtige ontwikkeling naar kleinschaligere lokale voedselproductie op landgoederen. Een voorbeeld daarvan is Grootstal. Dit landgoed is momenteel in transformatie van een gedegradeerd en gesloten agrarisch landschap naar een eenentwintigste-eeuws voedsellandschap. Dit onderzoek maakt allereerst de betekenis van het particuliere landgoed als voedsellandschap door de eeuwen heen inzichtelijk. Daarnaast is onderzocht of de ontwikkeling van landgoed Grootstal tot een eenentwintigste-eeuws voedsellandschap als voorbeeld kan dienen voor de ontwikkeling van andere landgoederen tot *sitopia*'s. *Sitopia* is een Grieks woord dat voedselplek betekent: *sitos* is voedsel en *topos* is plek.

Op basis van interviews met vier experts in agrarisch landgoedbeheer, innovatieve voedsellandschappen en particulier grondbezit is een breed inzicht verkregen in historische en toekomstige voedselproductie op landgoederen. Daarnaast is literatuuronderzoek, archief- en kadasteronderzoek, kaartanalyse en toponymie ingezet om een historische landschapsanalyse te maken van landgoed Grootstal. Aan de hand van het 'voedselvaardighedenmodel' (2019) van emeritus hoogleraar toegepaste filosofie Michiel Kort-hals en de 'meervoudige waardenbenadering' (2015) van emeritus hoogleraar Duurzaam Ondernemen Jan Jonker zijn vervolgens drie innovatieve voedselsystemen op landgoed Grootstal kwalitatief geanalyseerd: regeneratieve demonstratie boerderij Bodemzicht, CSA zelfoogstmoestuin Het Heerlijke Land en voedselbos De Heerlijke Bosgaard.

Uit het onderzoek blijkt dat de voedselproductie op landgoederen door de tijd heen heeft bijgedragen aan een voedselsysteem dat op steeds grotere schaal functioneerde, van eigen consumptie tot wereldmarkt. Innovatieve teelttechnieken, nieuwe vruchtsoorten en groenten- en vruchtvariëteiten zijn op landgoederen geïntroduceerd, toegepast en ontwikkeld met, tot aan de industrialisatie van de landbouw, een positief effect op de vruchtbaarheid van het landschap en de gezondheid van het menu. De beheerkeuzes voor het voedsellandschap werden eeuwenlang door de landgoedeigenaar gemaakt op basis van eigen voedselbehoeften, sociale status, innovatief vermogen, jachtmogelijkheden, natuurschoon en economisch belang.

Landgoed Grootstal laat andere (particuliere) landgoederen en gebiedscoöperaties zien hoe landgoederen vorm kunnen geven aan en onderdeel kunnen zijn van een nieuwe lokale voedselcultuur. De analyse van de drie innovatieve voedselsystemen heeft inzichtelijk gemaakt dat het eenentwintigste-eeuwse voedsellandschap op het particuliere landgoed Grootstal, door natuurcultuur als uitgangspunt te nemen en optimale synergie van het landgoedmodel na te streven, gezonder, biodiverser en inclusiever zou kunnen worden.

WILLEMIJN TER HART MA werkt als hoofd bureau bij de Koninklijke Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL) in Amsterdam. Daarnaast is ze initiatiefnemer van platform Slow Flowers Nederland. Zij won in 2023 de eerste NTs-scriptieprijs van de Nederlandse Tuinenstichting en bewerkte haar scriptie tot het artikel 'Het landgoed als sitopia' voor stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen (SKBL) (www.skbl.nl/het-landgoed-als-sitopia/). (willemijn@flowerstories.nl)

<https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/2022-mascr-grootstal-landgoed-sitopia-w-hart-koopal.pdf>

Daniel Marot (1661-1752) heeft een belangrijke rol gespeeld bij de verspreiding van de stijl die aan het hof van de Franse koning Lodewijk XIV was ontwikkeld. De betekenis van Marot wordt door architectuur- en interieurhistorici zonder meer erkend, maar toch ontbreekt een compleet overzicht en een goed begrip van zijn veelzijdige oeuvre. Dit scriptieonderzoek werpt licht op een van de vele onderdelen van Marots werk: zijn plafondontwerpen. Momenteel zijn er van hem dertig prenten en 32 tekeningen met plafondontwerpen bekend. Daarnaast zijn er diverse bestaande plafonds waarvan het ontwerp aan Marot wordt toegeschreven. De getekende en uitgevoerde plafonds zijn systematisch gecategoriseerd en geanalyseerd op basis van stilistische kenmerken en de achtergrond van de opdrachtgever. Door middel van deze analyse kon worden vastgesteld wat Marots plafondontwerpen karakteriseert en in hoeverre deze binnen de Republiek als vernieuwend kunnen worden gezien.

Marot ontwierp zowel geschilderde plafonds als stucwerkplafonds. Een combinatie van de twee technieken kwam ook geregeld voor. Het valt op dat Marot bij zijn plafondontwerpen, ongeacht de betreffende techniek, werkte met vier standaardstructuren: plafonds met een algehele beschilderde illusie; plafonds met een beschilderde illusie die is omgeven door een ornamentele rand; plafonds in een koepel of met een koef; en ornamentele plafonds zonder enige perspectiefillusie. Veel van de stijlelementen uit Marots plafondontwerpen waren al eerder in de Republiek geïntroduceerd door middel van Franse prenten en waren op zichzelf dus niet nieuw. Kenmerkend voor Marot was de harmonische afstemming van de plafondontwerpen met de vormgeving van de rest van de ruimte. Hij was de eerste ontwerper in de Republiek die alle elementen van het interieur in samenhang met elkaar ontwierp.

DORIS HATTINK

LOOKING UP AND BEYOND

Daniel Marot's ceiling designs and their commissioners

Universiteit Utrecht, Research Master Art History

Begeleider: dr. Eloy Koldeweij

Jaar van afstuderen: 2022

Marot leverde zijn plafondontwerpen voor drie soorten opdrachtgevers: de stadhoudelijke familie, de Staten-Generaal, en de adel en het patriciaat. Zijn vroegere werk voor koning-stadhouder Willem III en koningin Mary II heeft grote invloed gehad op zijn latere projecten. Uit verschillende van Marots opdrachten voor de Staten-Generaal en de leden van de adel en het patriciaat, waarvan de meesten dateren uit het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk (1702-1747), blijkt dat daarbij de interieurs en dus ook de plafonds van de voormalige koning-stadhouder zijn nagevolgd. De opdrachtgevers hebben met hun interieurs willen aantonen dat ook zij een aanzienlijk kapitaal en een zekere macht bezaten. Het is niet voor niets dat zij daarbij Daniel Marot inschakelden: de gerenommeerde ontwerper die zijn prentwerk zowel voor als na het overlijden van Willem III onder tekende met 'D. Marot Architect van de Koning van Groot Bretagne'.

DORIS HATTINK MA is zelfstandig onderzoeker. Momenteel werkt zij als hoofdauteur aan een publicatie over Daniel Marot waarin een overzicht wordt gegeven van zijn ontwerpen voor kastelen en buitenplaatsen. (doris.hattink@live.nl)

◀ Daniel Marot, ontwerp voor een plafond met een illusionistische beschildering, gewassen tekening, ca. 1712 (The Metropolitan Museum of Art, New York)

◀ Interieur van de Londense parochiekerk St Stephen Walbrook met centrale koepel, ontworpen door Christopher Wren na de brand van 1666 (foto Mark J. Kirby, 2018)

MARIJKE HOUVENAGHEL

CHRISTOPHER WREN AND THE 17TH-CENTURY 'AUDITORIUM CHURCH'

A theoretical fallacy or a proof of concept?!

KU Leuven, Master Ingenieurswetenschappen

Begeleiders: prof. dr. Krista De Jonge, prof. dr. Anne-Françoise Morel, prof. dr. Monika Rychtarikova en drs. Yannick Sluyts

Jaar van afstuderen: 2022

De discipline die zich richt op ruimteakoestiek is relatief jong en wordt pas recentelijk toegepast op historische gebouwen. Tegenwoordig maken geavanceerde computermodellen het mogelijk om de historische 'soundscape' van ruimten virtueel te reconstrueren. Er is een groeiende interesse in dit immateriële aspect van ons erfgoed, naast het visuele en tastbare. Bovendien is het herbestemmingsvraagstuk van kerkgebouwen actueler dan ooit. Het begrijpen van de historische en huidige akoestische prestaties van deze kerken is daarbij van cruciaal belang.

Deze thesis richt zich specifiek op Christopher Wren (1632-1723), de Britse wetenschapper-architect die bekendstaat om zijn ontwerp van St Paul's Cathedral in Londen en zijn betrokkenheid bij de wederopbouw van 52 Londense parochiekerken na de brand van 1666. Deze kerken werden ontworpen voor de Anglicaanse liturgie, met de preek en het gesproken woord als centrale elementen. Wren deelde aan het einde van zijn loopbaan zijn inzichten en ervaringen met kerkontwerpen in zijn *Letter to a friend on the commission for building fifty new city churches* uit 1711. In dit onderzoek staan zijn adviezen op het gebied van opzet van de ruimte en akoestiek centraal. Heeft Wren zijn kerken daadwerkelijk zowel visueel als akoestisch optimaal ontworpen, zoals hij beweerde, en werden deze aspecten als prioriteiten beschouwd in zijn ontwerpen? Om dat te kunnen bepalen, is de invloed van de Anglicaanse Kerk en van conflicten tussen puriteinen en de High Church op Wrens

kerkontwerpen onderzocht. Tevens is de toenmalige kennis van akoestiek bestudeerd, waarbij opvalt dat geluidsvoortplanting destijds werd vergeleken met de verspreiding van licht, wat sterk afwijkt van hedendaagse inzichten.

Vervolgens is ingezoomd op de casus van de St Stephen Walbrook uit 1678. In architectonisch opzicht vertonen deze en andere van zijn parochiekerkontwerpen sterke gelijkenissen met de centraalbouwplattegronden van Nederlandse gereformeerde kerken, waarmee de priester dichter bij zijn toehoorders kwam te staan en de hele congregatie de mis beter kon zien en horen. Voor de analyse van de akoestiek werd de zeventiende-eeuwse toestand van St Stephen Walbrook digitaal gereconstrueerd met behulp van historische plattegronden en interieurtekeningen, en nauwkeurige opmetingen ter plaatse. Dit reconstructie-model is vervolgens omgezet in een akoestisch model dat is gekalibreerd met eigen akoestische metingen.

Uit de analyse zijn vijf scenario's voortgekomen die zijn getest met behulp van akoestische software. Dit heeft aangetoond dat, rekening houdend met de zeventiende-eeuwse kennis van akoestiek, Wrens expertise op dit gebied aanzienlijk accuraat lijkt te zijn geweest en zijn ontwerp-aanbevelingen op zowel visueel als akoestisch vlak waardevol konden zijn voor kerkontwerpen. Bovendien zijn interessante inzichten verkregen met betrekking tot de akoestische prestaties van kerkmeubilair en koepels.

Benieuwd naar de historische soundscape van de zeventiende-eeuwse Londense parochiekerk? Luister naar de simulatie van een zeventiende-eeuwse preek (met toeschouwers) in St Stephen Walbrook via:

architectuur.kuleuven.be/perspectives-architecture-distant-past/research/research

IR. ARCH. MARIJKE HOUVENAGHEL volgt de Advanced Master genaamd Master of Conservation of Monuments and Sites aan het RLICC van de KU Leuven en werkt aan een publicatie over de besproken thesis. (marijke23.houvenaghel@gmail.com)

RELIGIEUS ERFGOED ALS PLACEMAKER VOOR DORPSKERNEN

Een toolbox met ontwerpmogelijkheden voor de revitalisering van krimpregio's in Nederland door leegstaand religieus erfgoed en de omringende publieke ruimte van de dorpskern aan te pakken

TU Delft, Faculteit Bouwkunde,
departement Urbanism
Begeleiders: dr. ir. G.A. Verschuure-Stuip
en dr. ir. S.C. van der Spek
Jaar van afstuderen: 2022

Een op de vijf gemeenten in Nederland verwacht een populatiekrimp tegen het jaar 2050. Vooral plattelandsgemeenten hebben moeite de negatieve effecten van krimp het hoofd te bieden. Met een afname van voorzieningen, zoals een supermarkt, bakker of buurthuis, en een toename van leegstand lopen dorps gemeenschappen kans uit elkaar te vallen. Tegelijkertijd raakt een groeiend aantal kerkgebouwen in Nederland buiten dienst en dreigt leegstand van deze gebouwen. Momenteel zijn er in Nederland al meer dan vijftienhonderd kerken getransformeerd of herontwikkeld naar een andere functie. De verwachting is dat binnen dertig jaar nog eens drieduizend kerkgebouwen leeg komen te staan. Hier ligt een kans om de maatschappelijke waarde van de kerk voor haar omgeving te benutten. Door kerken in dorpen in te zetten voor het stimuleren van de lokale economie, het samenbrengen van bewoners en het versterken van de lokale gemeenschap, kan het kerkgebouw opnieuw het kloppend hart van het dorp worden.

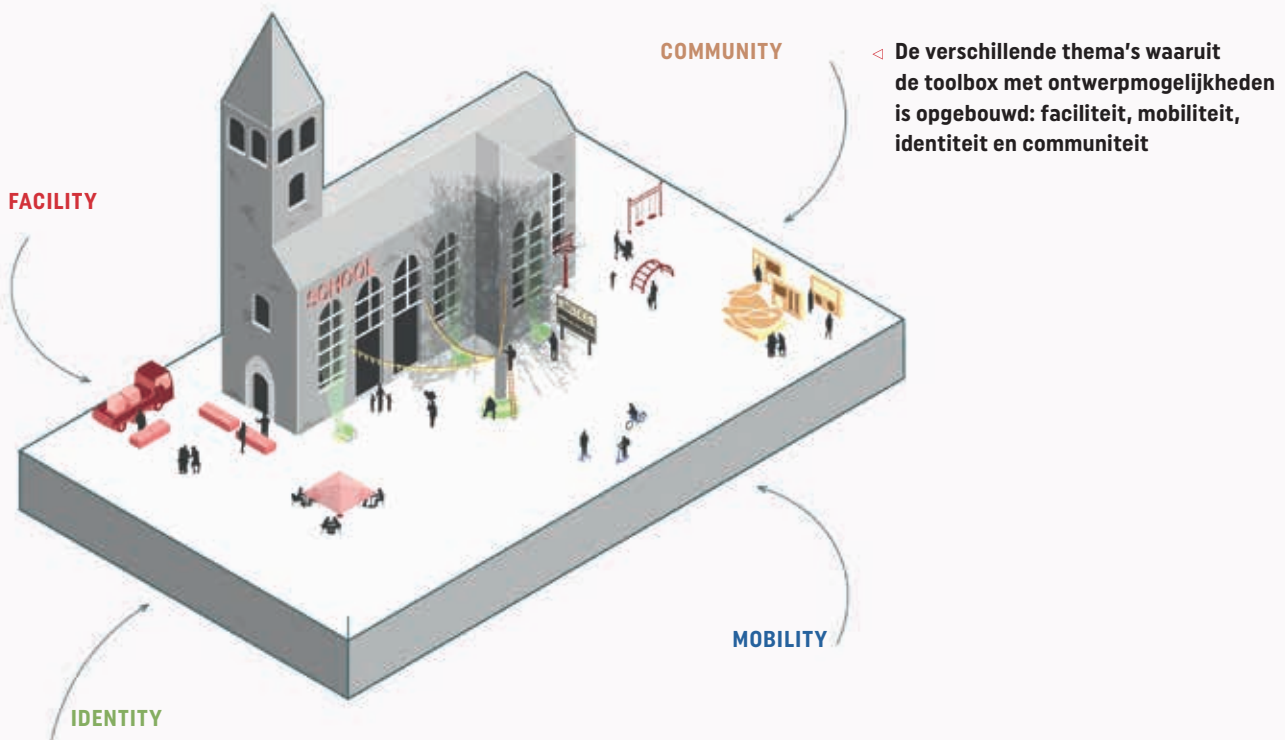
In dit afstudeerproject is onderzocht hoe religieus erfgoed kan worden ingezet om dorpskernen te revitaliseren en de leefbaarheid en sociale cohesie in dorpen te versterken. Eerst is gekeken naar de negatieve effecten van plattelandskrimp en de ervaring hiervan door bewoners en gemeenten. Daarbij is teruggerepen op de oorspronkelijke rol van het kerkgebouw in het dorp – een rol die veel breder is dan alleen die van religieuze contemplatie. Mogelijke ontwerpingrepen met betrekking tot de opgaven zijn samengevat in een toolbox. De ontwerpingrepen zijn onder-

verdeeld in de hoofdthema's facilititeit, mobiliteit, identiteit en community, en bestaan uit ruimtelijke inpassingen in en rond kerkgebouwen. Vervolgens is geanalyseerd waar het momenteel leegstaande religieus erfgoed zich bevindt en waar dit raakt aan de grootste problematiek rond plattelandskrimp. Hieruit is een drietal dorpskernen met een leegstaand kerkgebouw gekozen, waarvoor met behulp van de ontwerpingrepen uit de toolbox een ontwerp is gecreëerd.

De belangrijkste conclusie van deze thesis is dat het zeker mogelijk is om met een succesvolle herontwikkeling van het kerkgebouw dorpskernen een nieuwe impuls te geven. Hierin is het combineren van verschillende functies in en rond de kerk essentieel. De haalbaarheid van een herontwikkeling is vaak het grootste euvel. Placemaking, oftewel het in 'samenschap' ontwikkelen, functiemenging en kruisbestuiving dragen bij aan de haalbaarheid van een businesscase. Het is vooral van belang om zo snel mogelijk te beginnen: hoe langer een kerkgebouw leeg staat, hoe hoger de onderhoudskosten en hoe lastiger het wordt een haalbare businesscase te realiseren.

JOËLL TEN HOVE werkt als stedenbouwkundige bij de gemeente Den Haag. Hiernaast is hij betrokken bij meerdere herontwikkelingen van kerkgebouwen en denkt hij graag mee over nieuwe ideeën. (joell.tenhove@gmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Aaa8451b4-3bc3-44c1-b671-d3f45cfa7e25>

AN ARCHITECTURAL, UNIVERSAL LANGUAGE OF BEDS AND BEYOND

A study of Paul Vredeman de Vries' furniture print series

Universiteit Utrecht, Research Master Art History
Begeleiders: dr. Victor Schmidt en prof. dr. Koen Ottenheim
Jaar van afstuderen: 2022

△ Gravure van twee wandmeubels met wasbak en handdoekrol naar Paul Vredeman de Vries, uit *Verscheyden Schrynerck* (1630), editie 1650 (Rijksmuseum Amsterdam)

AGNES KOOIJMAN MA doet onderzoek naar de verspreiding van architectuurkennis via het gedrukte medium, werkt als freelance architectuurhistoricus, geeft lezingen en is lid van het bestuur van de KNOB. (agneskooijman@gmail.com)

Kunstenaar Paul Vredeman de Vries (1567-1616/17) werd in zijn tijd beschouwd als specialist in het schilderen van architectonische voorstellingen, 'soo wel Antijck als Moderne', zoals Karel van Mander schreef. Behalve in zijn schilderijen gaf hij (micro)architectuurontwerpen weer in prent, aanvankelijk in samenwerking met zijn vader Hans Vredeman de Vries, later zelfstandig. De Amsterdamse uitgever Claez Jansz. Visscher publiceerde in 1630 een prentserie onder de titel *Verscheyden schrynerck*, met daarin meubelontwerpen van Paul Vredeman de Vries, zelf toen al overleden. In 2019 ontdekte het Antwerpse Museum Plantin-Moretus eenendertig tekeningen die als de voortekeningen voor die prentserie konden worden geïdentificeerd. Deze tekeningen en de gepubliceerde prenten vormden het onderzoeksmateriaal voor deze scriptie.

Waar eerdere studies zich richtten op de classificatie van Vredeman de Vries' meubeltekeningen en prenten als ornamentvoorbeelden, met de nadruk op inventieve en decoratieve stijlelementen, benadert dit onderzoek deze reeks ontwerpen voor stoelen, bedden, tafels en wandkasten, als bronnen voor de ontwikkeling van architectuurontwerpen. Het beantwoordt de vraag hoe de afgebeelde objecten zijn vormgegeven en geconstrueerd, en op welke wijze dat aansluit op de eigentijdse ontwerp- en constructiemethoden van architectuur.

Het uitgangspunt is dat meubelvoorstellingen niet alleen moeten worden beschouwd als voorbeelden voor ornamentiek, maar ook als modellen voor de opbouw van constructies. Door Paul Vredeman de Vries' interieur- en meubelontwerpen als (micro)architectuur te analyseren, krijgen we inzicht in de relatie tussen de toegepaste kunsten en de architectonische ontwikkelingen in de zestiende en zeventiende eeuw. Bovendien geeft het informatie over de rol van prentseries in de verspreiding van architectuurontwerpen. Sinds de zestiende eeuw werden meubelprenten uitgebracht, onder meer van Daniel Hopper, Peter Flötner, Jacques Androuet Du Cerceau en Hans Vredeman de Vries. De serie van Paul Vredeman de Vries blijkt de meest uitgebreide en tevens de laatste van dit genre wat betreft omvang en stijl.

Het onderzoek toont aan dat Paul Vredeman de Vries de klassieke architectuurtaal zoals gedictieerd in eigentijdse architectuurtraktaten toepaste op de afmetingen van de interieuronderdelen. Voor de vormgeving van de architectonische componenten bouwde hij voort op oudere voorbeelden, maar hij voegde ook eigen inventies en daarmee signatuur toe. De analyse van de componenten van meubelstukken, zoals klauwstukken, doorlopende banden en hoofdgestellen, maakt ook inzichtelijk dat deze aansloten bij een bredere contemporaine bouw- en ontwerptraditie. Ze vormen een index van architectonische elementen die niet exclusief behoren tot één specifiek *decorum* in de (micro)architectuur.

Het speellandschap van Amsterdam is in de twintigste eeuw sterk veranderd. In 1878 opende de eerste openbare speeltuin waar kinderen in een veilige omgeving konden spelen. Na de Tweede Wereldoorlog werden de meeste speelplaatsen ontworpen door Aldo van Eyck, waarvan de laatste in 1978 werd gerealiseerd. De speeltuinen en speelplaatsen uit de periode tussen 1940 en 1978 verschilden qua opzet en vormgeving van de eerdere.

In dit afstudeeronderzoek is onderzocht hoe tussen 1878 en 1978 veranderingen in het denken over het kind door volwassenen tot uiting kwamen in de vormgeving van de speelplekken in Amsterdam en welke maatschappelijke en sociale omstandigheden daaraan ten grondslag lagen. Het beeld dat volwassenen van het kind hebben, is cruciaal voor de vormgeving van kinderspeelplaatsen. De eigenschappen, behoeften, rechten en plichten die aan het kind worden toegeschreven en -bedeeld werden ingegeven door de maatschappelijke en sociale omstandigheden van de periode.

In het eerste deel van het onderzoek is aan de hand van literatuurstudie en een historische discoursanalyse vastgesteld welke kindbeelden in de periode 1878-1978 in Amsterdam bestonden. Hiervoor is gekeken naar de discourses over kinderen in krantenartikelen en boeken geschreven door personen die zich bezighielden met het ontwikkelen van speelplekken in de stad. Vanaf de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog werd het kind gezien als kwetsbaar en onschuldig en moest het worden beschermd tegen de gevaarlijke buitenwereld. Gelijktijdig bestond het idee dat het kind gevormd moest worden tot een sterke en goede volwassene. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit. Verschillende maatschappelijke gebeurtenissen leidden tot een weerbarstiger kindbeeld. Het kind werd niet enkel meer beschouwd als onschuldig en kwetsbaar, maar ook als competent en schrand.

In het tweede deel is door middel van een ruimtelijke discoursanalyse gekeken hoe deze kindbeelden invloed heb-

ESTHER KREIKAMP

SPELENDERWIJS

De invloed van kindbeelden op speelplekken in Amsterdam 1878-1978

Universiteit van Amsterdam, Master Stads- en Architectuurgeschiedenis

Begeleider: dr. Tim Verlaan

Jaar van afstuderen: 2021

ben gehad op de vormgeving van speelgelegenheden. Na een visuele analyse op basis van foto's en plattegronden is onderzocht welke betekenis de vormgeving had binnen de context van die tijd. Zo zijn bij de vooroorlogse speeltuinen de omheining en de toegangspoort te koppelen aan het kwetsbare kindbeeld. De speeltoestellen en het open veld voor het vrije spel zijn fysieke uitingen van het opvoedingsoogmerk. Bij de speelplaatsen van Van Eyck komt het open karakter voort uit het competente en schrandere kindbeeld. De abstracte vormgeving van de speeltoestellen in beton en aluminium is tevens een uiting van dit kindbeeld; fantasie en spel werden belangrijk geacht voor de zelfstandige groei van het kind.

Dit onderzoek geeft nieuwe inzichten in het speellandschap van Amsterdam en de architectuur voor kinderen. Door de speelplekken niet alleen te beschouwen als onderdeel van de architectuurgeschiedenis maar ook als uitingen van de sociale geschiedenis, is onderzocht hoe deze twee aspecten samenkwamen. Dit kan bijdragen aan een beter begrip van hoe in het verleden ruimte in de stad aan het kind werd toebedeeld en hoe dat in het heden op een goede manier kan worden voortgezet.

ESTHER KREIKAMP werkt bij Museum Het Schip in Amsterdam en is daarnaast zelfstandig architectuurhistoricus.

(ej.kreikamp@outlook.com)

► **Joh. Walter, de eerste openbare speeltuin van Amsterdam op het Tweede Weteringplantsoen in 1879**
(Stadsarchief Amsterdam)

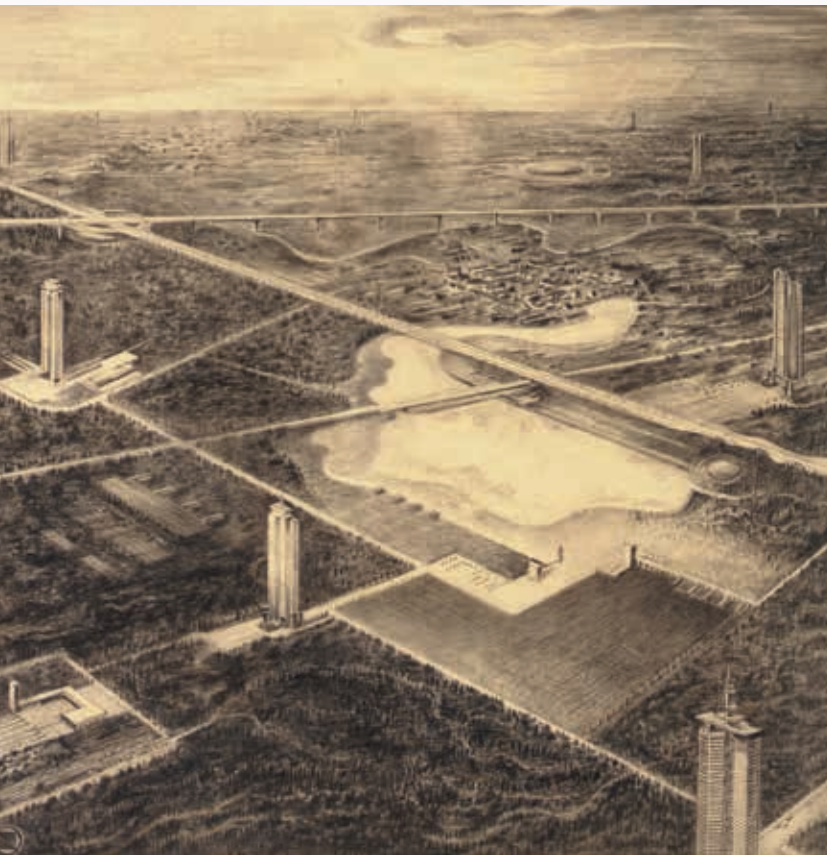

HENDRIK WIJDEVELD EN DE STEDELOZE STAD (1918-1962)

Een utopie in perspectief

Universiteit van Amsterdam, Researchmaster
Geschiedenis
Begeleiders: prof. dr. René Boomkens
en dr. Tim Verlaan
Jaar van afstuderen: 2022

▽ **Hendrik Theodoor Wijdeveld,**
vogelvluchtperspectief op
'de stedeloze stad', 1927
(Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Architect Hendrik Theodoor Wijdeveld (1885–1987) werkte bijna zijn hele professionele leven aan een utopie die hij 'de stedeloze stad' noemde. In schetsen, schilderijen, essays en maquettes gaf hij vorm aan deze wereld, die een alternatieve toekomstvisie voor de ruimtelijke ordening van Nederland bood. In het landschap van zijn utopie waren de grote steden verdwenen en was heel Nederland bedekt met een uitgestrekt netwerk waarin hoge, glazen flatgebouwen en natuur elkaar afwisselden. Reusachtige thea-

ters dienden als 'gemeenschapscentra' waar de bewoners van de stedeloze stad samenkwamen en door cultuur en spektakel werden overdonderd.

Wijdeveld wordt vaak gekwalificeerd als fantast met een onrealistische visie. Dit onderzoek plaatst zijn utopie echter in een internationale historische en filosofische context, waarmee wordt aangetoond dat Wijdeveld deel uitmaakte van een internationaal netwerk van kunstenaars en denkers die zich op vergelijkbare manieren bezighielden met de toekomst van de steden.

Het ontwerp voor de stedeloze stad was gebaseerd op drie kernideeën. Het eerste was het idee van de kunstenaar als visionair, die de verantwoordelijkheid en de macht heeft om een nieuwe wereld te ontwerpen. Wijdeveld deelde dat idee met voorgangers en tijdgenoten als componist Richard Wagner en architecten Frank Lloyd Wright en Le Corbusier. De stedeloze stad was een totaalkunstwerk van de ontwerper, waarin hij elk detail van de leefwereld kon bepalen, maar bedoeld om daadwerkelijk een moderne, goede samenleving tot stand te brengen.

Daarnaast ging Wijdeveld uit van het opheffen van de scheiding tussen stad en platteland. Hij sloot hiermee aan bij de tuinstadgedachte, maar zijn plaatsing van 'torenhuizen' in het open landschap is uniek. Ten derde zag hij de stad als theater. De stedeloze stad stond niet alleen vol theaters, maar was zelf ook het decor waarin Wijdeveld de ervaringen van de bewoners kon ensceneren. Deze nadruk op openbaarheid en transparantie in het stedelijke leven is ook te vinden in de filosofie van tijdgenoot Walter Benjamin.

In het onderzoek wordt de utopie van Wijdeveld ten slotte vergeleken met het ontwerp voor New Babylon van kunstenaar Constant Nieuwenhuys. Ook hij werkte decennia aan de vormgeving van een nieuwe maatschappij. Er was echter een groot verschil: Constant, zoals hij zich noemde, realiseerde zich uiteindelijk dat elke utopie ook een dictatuur is en derhalve niet nastrevenswaardig. Wijdeveld is nooit tot die conclusie gekomen.

LAURA LUBBERS MA is freelance (architectuur)historisch onderzoeker, schrijver en audiomaker. Recent verscheen haar vierdelige podcastserie voor de VPRO over de Nederlandse Spanjestrijders. Momenteel leidt zij het onderzoeksproject 'Een kamer voor jezelf', over wooncomplexen voor alleenwonende vrouwen in Amsterdam. Meer informatie: www.eenkamervoorjezelf.nl. (laura.w.lubbers@gmail.com)

<https://scripties.uba.uva.nl/search?id=c6446480>

▷ **W. Hekking jr., Goudsbloemgracht gezien vanaf de Brouwersgracht, aquarel ca. 1850. De gracht werd in 1857 gedempt en kreeg toen de naam Willemstraat** (Stadsarchief Amsterdam)

ANNA PESCHIER

DE WALLENKWESTIE

Stadshistorisch onderzoek naar de Amsterdamse kadeonderhoudsverplichting voor huiseigenaren en de verschuiving van het kadeonderhoud naar gemeentelijke verantwoordelijkheid in de negentiende eeuw

Universiteit van Amsterdam, Master Architectuur- en Stadsgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2022

De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de kades in Amsterdam lag vanouds bij de kadebewoners. Huiseigenaren dienden zelf de houten of stenen kadebeschoeiingen voor of langs hun perceel te onderhouden. Halverwege de negentiende eeuw stopten echter steeds meer huiseigenaren met het onderhoud. Amsterdam kampte met grote schulden en het stadsbestuur was allerminst van plan de zorg voor de kades over te nemen. Er ontstond een juridische strijd tussen het stadsbestuur en huiseigenaren die bekendstond als de 'wallenkwestie' – kades werden doorgaans aangeduid als wallen.

In de geschiedschrijving over Amsterdam zijn de wallenkwestie en de invloed daarvan op het stadsbeeld onderbelicht gebleven. De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie luidt: hoe verschoof het kadeonderhoud in Amsterdam van particuliere naar gemeentelijke verantwoordelijkheid? Het onderzoek bestond uit het raadplegen van een breed scala aan veelal contemporaine bronnen, waaronder krantenartikelen, schilderijen, foto's, rechtszaakverslagen en gemeenteraadsnotulen.

Allereerst is de onderhoudsplicht voor huiseigenaren van 1275 tot 1850 onderzocht en zijn de effecten daarvan voor de openbare ruimte inzichtelijk gemaakt. Doordat elke huiseigenaar slechts een perceelbreedte van de kade onderhield, ontwikkelden de walkanten zich tot een lappendeken van materialen en constructies, met wisselende staat van onderhoud. Vervolgens is de gang van zaken rondom de wallenkwestie in kaart gebracht. De burgerlijke ongehoorzaamheid van huiseigenaren die weigerden hun kades te onderhouden, werd door het Amsterdamse stads-

bestuur beantwoord met waarschuwingen en rechtszaken. De door het stadsbestuur opgelegde onderhoudsplicht, die was opgenomen in het Stedelijk Politierglement, bleek echter keer op keer niet rechtsgeldig.

Met tegenzin besloot de stad in 1854 de kades in eigen beheer te nemen. De stad voerde grootschalige herstelwerkzaamheden uit van de intussen behoorlijk vervallen kades. Dat leidde tot lange stenen kademuren die uit één stuk waren opgebouwd. De houten beschoeiingen verdwenen grotendeels uit het stadsbeeld. De bewoners waren niet te beroerd om kritiek te leveren op de manier waarop dit werk werd uitgevoerd. De kosten voor de stad waren bovendien aanzienlijk, juist in een tijd van financiële nood. Het onderzoek toont aan dat de last van het kadeonderhoud heeft bijgedragen aan het besluit om een aantal grachten te dempen.

Momenteel kampt de gemeente Amsterdam weer met een enorme kadeherstelopgave. Net als in de negentiende eeuw uiten bewoners kritiek op de hoge gemeentelijke uitgaven en het verdwijnen van bomen langs de grachten. Van het dempen van grachten is gelukkig in deze tijd geen sprake.

ANNA PESCHIER MA werkt als gebiedsadviseur bij de afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. Ze bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'De Amsterdamse wallenkwestie 1850-1854', *Amstelodamum* (2023) 2, 90-102.

<https://scripties.uba.uva.nl/search?id=c7149252>

△ Afbraakwerken voor de Noord-Zuidverbinding in de rue d'Isabelle in 1911. Foto uit de collectie van het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles (KIK-IRPA, Brussel)

LARA REYNIERS

RECUPERATIE EN HERGEBRUIK VAN BOUWMATERIALEN IN BRUSSEL VAN 1900 TOT 1960

Vrije Universiteit Brussel, Master Architectural Engineering
Begeleiders: prof. dr. Ine Wouters en dr. Jelena Dobbels
Jaar van afstuderen: 2021

Het hergebruiken van bouwmaterialen vormt tegenwoordig een belangrijke strategie om bouwafval en materiaalproductie in te perken. Dit is echter geen nieuwe strategie, maar een die noodzakelijkerwijs binnen verschillende historische contexten voorkwam. Een van de meest prominente stadsvernieuwingsprojecten in Brussel in de twintigste eeuw biedt een uniek en grotendeels onontgonnen perspectief op dit onderwerp. De aanleg van de Noord-Zuidverbinding tussen 1903 en 1958 ging gepaard met uitgebreide afbraakwerkzaamheden onder impuls van de lokale overheid. Daardoor vormt het een periode met aanzienlijk potentieel om de werking en het belang van de markt van tweedehands bouwmaterialen te onderzoeken.

Startend vanuit de fotografische collectie van de lokale erfgoedorganisatie Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, volgt dit onderzoek het traject van de materialen die vrijkwamen bij acht verschillende afbraakwerken. Hiervoor baseert het zich op geschreven bronnen, zoals de Brusselse gemeentebladen en handelsalmanakken, en iconografische bronnen zoals luchtfoto's en tekeningen.

Het onderzoek maakt inzichtelijk welke verschillende actoren een rol speelden in het circuleren van tweedehands materialen en hoe zij zich tot elkaar verhielden. De stad Brussel verkocht af te breken gebouwen aan afbraakaanemers, en droeg zo het eigendom van de materialen aan hen over. De aannemers verkochten deze materialen later aan andere bouwprofessionals, particulieren of antiquairs.

Voor veel aannemers was de verkoop van bouwmaterialen de belangrijkste bron van inkomsten, wat hen motiveerde om de sloop van gebouwen met grote zorg uit te voeren. Ook de stad zelf voerde vanuit haar centrale depot een handel in tweedehands materialen. De depots van aannemers en die van de stad hadden dezelfde kenmerken, namelijk een verzameling van gebouwen omringd door voldoende buitenruimte om materialen op te slaan. De voortdurende verkoop van tweedehands materialen vanuit deze depots impliceert de aanhoudende vraag naar oude materialen in deze periode. Daarnaast was de reconstructie van gebouwdelen die moesten wijken voor de Noord-Zuidverbinding een kenmerkende praktijk van hergebruik. Het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles zette in op de heropbouw van karakteristieke gebouwdelen in een poging om elementen van het 'oude Brussel' te bewaren.

Naarmate de twintigste eeuw vorderde, maakten verschillende ontwikkelingen, zoals de opkomst van nieuwe afbraaktechnieken, geleidelijk een einde aan deze hergebruikpraktijken in Brussel. Dit onderzoek concludeert echter dat het hergebruik van bouwmaterialen een vanzelfsprekend onderdeel was van het vroegtwintigste-eeuwse Brussel, dankzij een netwerk van diverse actoren met gevestigde rollen en infrastructuur. Met name de groep van afbraakaanemers die aan het einde van de negentiende eeuw in Brussel opkwam, speelde een cruciale rol in dit proces.

LARA REYNIERS MA werkt aan een doctoraat binnen het departement Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij onderzoekt het belang van gerecupereerde bouwmaterialen voor de bouwsector vanaf de negentiende eeuw tot vandaag. (lara.reyniers@vub.be)

<https://researchportal.vub.be/en/studentTheses/salvage-and-reuse-of-construction-materials-in-brussels-from-1900>

Vrije Universiteit van Amsterdam,
Master Kunst- en Cultuurwetenschappen,
specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Freek Schmidt
Jaar van afstuderen: 2022

ROMY SCHUIT

BOUWEN VOOR DE ARBEIDENDE KLASSE

Een onderzoek naar de ontwikkeling van het arbeiderswoningencomplex aan de Planciusstraat (1854-1856) in Amsterdam

In 1852 richtte een aantal welgestelde inwoners van Amsterdam de eerste particuliere bouwmaatschappij van Nederland op, de Vereniging ten behoeve der Arbeidersklasse (VA). Zij wilden een oplossing bieden voor de erbarmelijke woonomstandigheden van de arbeidende klasse door het realiseren van goede en betaalbare woningen. Een van de eerste projecten van de VA was het arbeiderswoningencomplex aan de Planciusstraat, ook wel het Planciusblok genoemd. Het werd in 1854 ontworpen door architect Pieter Johannes Hamer (1812-1887) en telde 104 woningen.

Het Planciusblok is vanwege de omvang en de indertijd nieuwe typologie als arbeiderswoningencomplex in meerdere publicaties over negentiende-eeuwse arbeiderswoningen bestempeld als een van de belangrijkste gebouwen in de geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvesting. In de literatuur ligt de nadruk op het ontwerp, maar er is nauwelijks iets bekend over de context waarin het Planciusblok tot stand kwam. Daarom is in deze scriptie onderzocht welke ideeën, voorbeelden en actoren een rol speelden bij de aanbesteding, het ontwerpproces en de bouw van het complex. Centraal staat de vraag naar de (veranderende) betekenis van het Planciusblok binnen de geschiedenis van de volkshuisvesting. De hoofdvraag is onderverdeeld in vier deelvragen: het volkshuisvestingsprobleem als sociaal vraagstuk, de oprichting van de VA, het ontwerp- en bouwproces van het Planciusblok en de receptiegeschiedenis van het arbeiderscomplex tot aan de Woningwet.

Voor de scriptie is voornamelijk gebruikgemaakt van primaire bronnen, zoals het archief van de VA, negentiende-eeuwse architectuurtijdschriften en onderzoeksrapporten geschreven door hygiënist, filantropen en beroepsverenigingen. Hieruit blijkt dat de bouwpraktijk rond 1850 bestond uit een compact netwerk van architecten, bouwkun-

digen en welgestelde Amsterdammers die zich al vroeg bewust waren van het belang van een goede volkshuisvesting. Men koppelde medische motieven aan ruimtelijke criteria en Hamer vertaalde dit in een zorgvuldig geconstrueerd ontwerp. Als referentie gebruikte hij het ontwerp voor vier Engelse arbeiderswoningen van architect Henry Roberts. Daarnaast ontwikkelde Hamer meerdere technische innovaties voor een gezond binnenklimaat. Hierdoor kreeg het Planciusblok een experimenteel karakter.

Het in deze scriptie geschetste beeld van de totstandkoming en navolging van het Planciusblok, met oog voor de historische context, is een vernieuwende toevoeging aan de bestaande literatuur. De scriptie bevat een belangrijke les met betrekking tot de destijds eenzijdige zienswijze van de overheid op het arbeidersvraagstuk. De negentiende-eeuwse particuliere wooncomplexen voor arbeiders zoals het Planciusblok werden gezien als 'goede' woningen, met name vanwege de aandacht die in het ontwerpproces en de uitvoering werd besteed aan de bouwtechnische kwaliteit en een gezond binnenklimaat. Het woningtekort in de tweede helft van de negentiende eeuw resulteerde echter in overheidsbeleid dat was gericht op de hoeveelheid woningen die in korte tijd gebouwd moesten worden en de woonkwaliteit en betaalbaarheid te weinig stimuleerde. Arbeiderswoningen gerealiseerd door particuliere bouwmaatschappijen kregen daardoor slechts beperkt navolging.

ROMY SCHUIT MA is architectuurhistoricus en werkzaam bij MOOI Noord-Holland. Zij is als secretaris en adviseur betrokken bij gemeentelijke adviescommissies en werkt aan uiteenlopende erfgoedprojecten die raakvlakken hebben met (architectuur)historie en omgevingskwaliteit. (romy.schuit@live.nl)

▷ **Willem Hekking, tekening van het Planciusblok vlak na de oplevering in 1857**
(Stadsarchief Amsterdam)

VAN GREPPEL TOT DRAINAGEBUIS

Een interdisciplinair onderzoek naar het verleden en de toekomst van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap

Rijksuniversiteit Groningen, Master
Landschapsgeschiedenis
Begeleiders: dr. Mans Schepers en
Jeroen Wiersma MA
Jaar van afstuderen: 2021

▷ **S. de Winter, het eeuwenoude greppelland nabij Jorwert, gelegen in het midden van het Friese kleiweidegebied, 2013**
(Natuurmonumenten)

Ontwatering en het beheersbaar houden van water is een dominant thema in het heden en verleden van het noordelijke kleilandschap. In het verleden verliep de ontwatering op kleine schaal, door middel van drainage, greppels of kleine sloten, ook wel detailontwatering genoemd. Type-rend voor het noordelijke kleilandschap in Friesland en Groningen is het greppelland. Vanaf de jaren zestig is onder invloed van de ruilverkavelingen een groot deel van het eeuwenoude greppelland verdwenen; op nog maar enkele plekken zijn aaneengesloten gebieden met greppelland aanwezig. Deze worden bedreigd door de schaalvergroting in de landbouw.

Een gedegen overzicht van de geschiedenis van detailontwatering ontbreekt. Dit is echter nodig om te zien in welke mate deze geschiedenis een sleutel kan bieden voor hedendaagse uitdagingen in de landbouw. De hoofdvraag die hieruit naar voren komt is: welke gevolgen hebben de veranderingen op het gebied van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap in de periode 1500-heden gehad voor het landschap?

Het onderzoek maakt de geschiedenis van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap inzichtelijk door de historie en de relictten hiervan in het landschap in beeld te brengen. Op basis hiervan is onderzocht wat dit kan betekenen voor de toekomst van het noordelijke kleilandschap. Daartoe is gebruikgemaakt van archiefonderzoek, interviews, literatuuronderzoek en een booronderzoek.

Al in de periode van terpbewoning maakten bewoners gebruik van de kwelders en ontgonnen zij delen voor kleinschalig gebruik. Met de bedijkingen omstreeks 1200 raakte dit in een stroomversnelling. In deze tijd telde het land, voor

een groot deel in gemeenschappelijk gebruik, veel leien, een vroege en brede vorm van greppels. Met de opkomst van windmolens omstreeks 1500 begon de intensivering van het landbouwmatig gebruik in het kleigebied en werden de leien vergraven tot sloten. Vanaf de zestiende eeuw kwam het snijden van greppels op gang. Er is een onderscheid tussen bouwlandgreppelsystemen (regelmatige, blokvormige structuren ontstaan door ploegen) en graslandgreppelsystemen (onregelmatige structuren ontstaan door snijden). De negentiende eeuw staat bekend om haar innovaties op het gebied van ontwatering. Zo werd gedraineerd met ondergrondse kanalen van riet, takkenbossen, turf of stenen. Vanaf 1851 werd gebruikgemaakt van aardewerken buizen om percelen te draineren. Vanaf de jaren zestig zijn grote delen van het eeuwenoude greppelland verdwenen als gevolg van drainage en egalisatie ten behoeve van de ruilverkavelingen. De enkele nog aanwezige aaneengesloten gebieden met eeuwenoud greppelland worden ernstig bedreigd door de voortgaande schaalvergroting in de landbouw.

Kansen voor bescherming liggen bij het compenseren van agrariërs via waarden voor weidevogels, het vastleggen van CO² of het behouden van landschappelijke waarden.

FREBUS VAN SLOCHTEREN MA werkt als Adviseur Landschap en Ruimtelijke Kwaliteit bij het Gelders Genootschap. (f.van.slochteren@geldersgenootschap.nl)

www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/2021-mascr-f-van-slochteren-greppel-drainagebuis.pdf

In de zestiende en zeventiende eeuw werden veel kloosters ontmanteld en gesloopt als gevolg van de Reformatie, zo ook het cisterciënzer vrouwenklooster Yesse (1215-1594) nabij het Groningse Haren. De glas-in-loodscherven die tijdens de opgravingen zijn gevonden behoren tot de weinige verwijzingen naar het rijke religieuze verleden van klooster Yesse.

Het grootschalige verlies van kerken en kloosters door sloop en herbesteding sinds de middeleeuwen, in combinatie met de sterke verwerking van middeleeuws glas, maakt dat vrijwel geen vensterglas uit de periode 1100-1600 bewaard is gebleven. Kennis over de herkomst, de betekenis en het uiterlijk van middeleeuws kerkelijk vensterglas is derhalve beperkt, waardoor een belangrijk deel van de religieuze geschiedenis onbelicht blijft. Glas-in-lood is bij uitstek een materiaalcategorie aan de hand waarvan de beleving en beeldtaal van religie kan worden bestudeerd. De archeologische collectie glas van klooster Yesse bestaat uit circa 1900 scherven met een gezamenlijk gewicht van 3,2 kilogram. Dit onderzoek illustreert hoe moderne technieken antwoorden kunnen geven op vragen naar de vormgeving van het kloosterleven. Centraal staan de vragen: hoe kunnen we de variatie en de hoeveelheid van het in Yesse gevonden vensterglas verklaren en wat zegt dit over het monastieke leven van het klooster en de glasproductie in het algemeen?

De aan- of afwezigheid van brandschildering en morfologische kenmerken van het glas, zoals dikte, kleur, productiekennmerken en de mate van verwerking, geven aanwijzingen voor de chronologie en de verschillende beglazingsstijlen van klooster Yesse. In combinatie met een chemische analyse van het glas (röntgenfluorescentiespectrometrie, afgekort XRF) ontstaat inzicht in het uiterlijk en de herkomst van de glas-in-loodramen. Met deze kennis kan de beglazing van Yesse worden geduid in relatie tot de materiële cultuur van de cisterciënzer orde op Europese schaal.

Het onderzoek toont aan dat het klooster Yesse vanaf 1215 tot in de veertiende eeuw *blankglazing* en *verre vigneté* beglazing bevatte. Dat zijn beide vormen van kleurloos figuurglas met symbolische patronen. Deze beglazingsstijlen zijn geïntroduceerd door de cisterciënzers, die tot 1254 het gebruik van kleur en figuratieve afbeeldingen actief verboden. In de *blankglazing* stijl werden de symbolische vormen in het loodpatroon verwerkt. In het latere *verre vigneté* werd weliswaar gebruikgemaakt van brandschildering, maar beperkte dat zich tot een sterk gestandaardiseerd bladmotief. Het vrouwenklooster Yesse sloot daarmee aan bij de typerende stijl van cisterciënzerkloosters in Europa. Gedurende de veertiende eeuw veranderde in Yesse zowel de samenstelling van het glas als het uiterlijk van de panelen. Glas-in-lood met figuratieve elementen zoals dieren, fabelachtige wezens en bijbelse figuren en het gebruik van kleur (waaronder zilver-geel) laten zien dat de sobere idealen van de cisterciënzerorde minder streng werden nageleefd.

MARGREET WIESKE

THE GLAZING OF YESSE

Analyses of the medieval window glass from a former Cistercian nunnery (1215-1594 A.D.) in the Northern Netherlands

Rijksuniversiteit Groningen, Research Master Archaeology
Begeleider: prof. dr. ir. Hans Huisman
Jaar van afstuderen: 2022

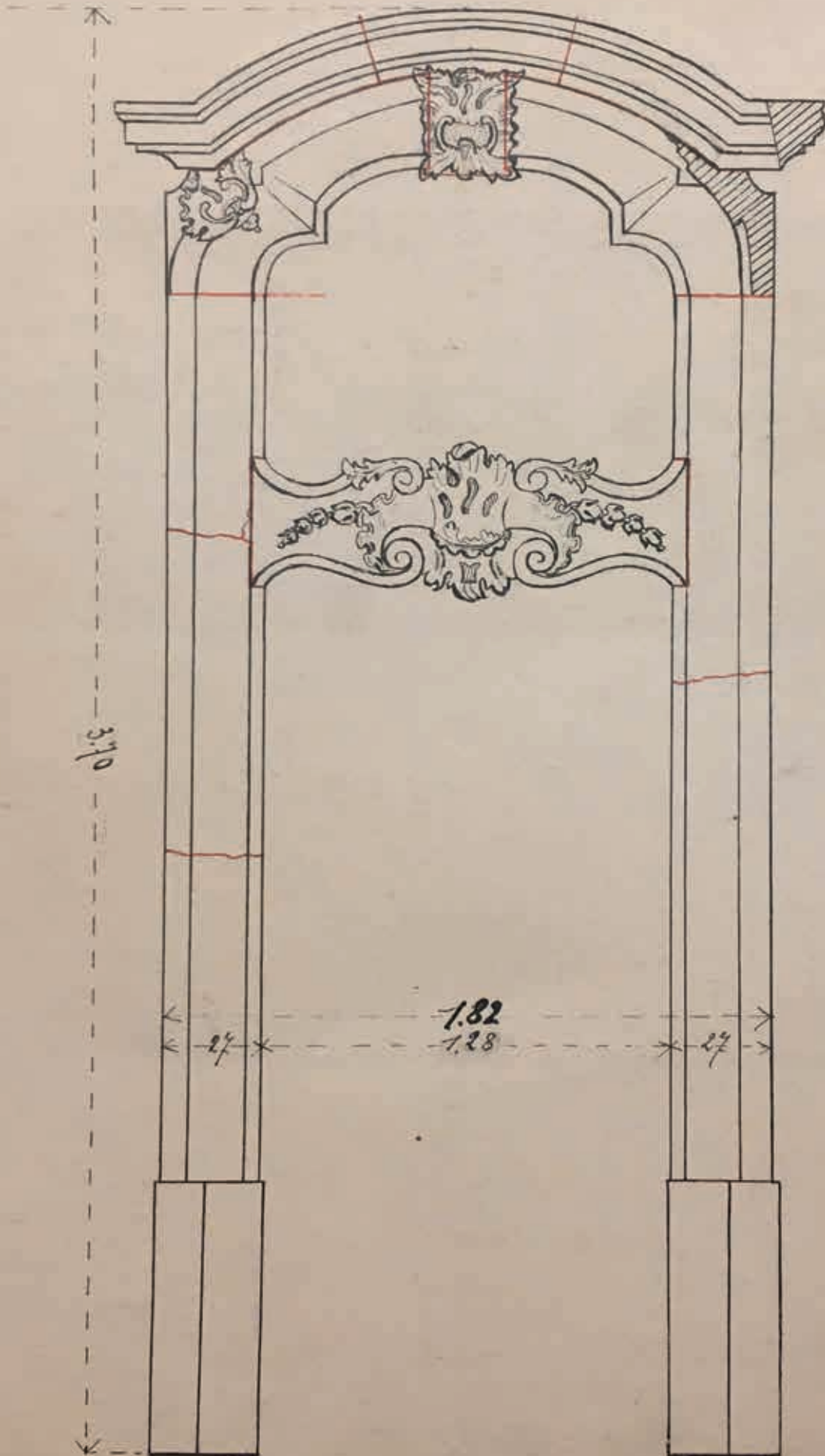
< Verre vigneté glas-in-loodraam uit de kathedraal van Auxerre (Frankrijk), ca. 1240-45 (The Metropolitan Museum of Art, New York)

▽ Glas-in-loodscherven uit klooster Yesse met een verre vigneté beschildering (foto auteur)

MARGREET WIESKE MA deed na haar afstuderen in opdracht van de Stichting Groninger Kerken vervolgonderzoek naar de beglazingsgeschiedenis van de kloosters en kerken in de provincie Groningen tussen 1100 en 1600. Thans werkt zij als junior archeoloog bij archeologisch onderzoeks- en adviesbureau De Steekproef. (wieske.m@protonmail.com)

PORTE EN PIERRE BLEUE
PROVENANT DE LA RUE DES LONGS CHARIOTS N°14
DEMOLIE EN 1927

VAN KUNSTOBJEET TOT BOUWAFVAL

HET STEDELIJK BELEID ROND AFBRAAKMATERIALEN IN BRUSSEL (1860-1940)

LARA REYNIERS,
STEPHANIE VAN DE VOORDE
EN INE WOUTERS

In *Buildings must die* benadrukken Stephen Cairns en Jane Jacobs dat gebouwen als materiële entiteiten voortdurend en onvermijdelijk onderworpen zijn aan processen van economische, sociale en culturele herwaardering. Deze herwaardering leidt vervolgens tot beslissingen over behoud, renovatie of afbraak van gebouwen en gebouwdelen.¹ Terwijl in de literatuur en in de architectuurpraktijk herwaardering veelal plaatsvindt op de schaal van volledige gebouwen of grotere stadsdelen, is er relatief weinig aandacht voor de herwaardering van gebouwcomponenten en bouwmaterialen die deel uitmaken van deze grotere structuren. De herwaardering van het gebouw en die van zijn onderdelen lopen vaak uiteen. Een gebouw dat als verouderd of waardeloos wordt beschouwd, kan componenten met economische waarde bezitten. Bovendien verschillen gebouwen van de samenstellende componenten in hun mogelijkheid tot verdwijnen. Hoewel in architectuurhistorisch onderzoek naar de afbraak van gebouwen vaak termen als ‘destructie’, ‘kaalslag’ of ‘tabula rasa’ gehanteerd worden, benadrukt Hélène Jannièrre in ‘La démolition en chantier’ dat dit soort benaderingen belangrijke materiële en sociale aspecten van afbraak over het hoofd zien.² Materie blijft steeds behouden: afbraakmaterialen verdwijnen niet, maar worden verplaatst of getransformeerd. Hierdoor kunnen ze opnieuw worden gebruikt, gerecycled of gestort als afval, afhankelijk van de waarde die men eraan toekent. Een zorgvuldige waardebeoordeling van afbraakmaterialen is daarom cruciaal in een adequaat beleid omtrent het beheren en voorkomen van bouwafval. Door gebouwcomponenten en bouwmaterialen centraal te stellen, wordt een alternatieve herwaardering van erfgoed in beslissingen over behoud, renovatie of afbraak mogelijk. Zo streven Allison Arlotta en Susan Ross naar een materiële benadering waarin erfgoed-

waarden en hergebruikpraktijken elkaar aanvullen en verrijken.³

Een beter inzicht in de waardebeoordeling van afbraakmaterialen door de jaren heen kan hierbij een belangrijke meerwaarde bieden. Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw hebben architectuur- en kunsthistorici zich toegelegd op de bestudering van spolia, de praktijk van het zichtbaar hergebruiken van bouw-elementen, waarbij ze de symbolische waarde van afbraakmaterialen hebben aangetoond.⁴ Recent is de onderzoeksfocus verbreed naar verschillende vormen van hergebruik in historische constructiepraktijken, waarbij de waarde van afbraakmaterialen wordt verbonden met economische voordelen en bevoorradingsproblemen.⁵ De aandacht gaat echter vooral uit naar materialen die hergebruikt werden, terwijl materialen die hun waarde verloren nauwelijks bestudeerd worden. Daardoor blijft ook de relatie tussen de waardebeoordeling en het waardeverlies van afbraakmaterialen onderbelicht. Die wederzijdse beïnvloeding is met name van belang voor de negentiende en twintigste eeuw, een periode waarin de problematiek van bouwafval zich prominent manifesteerde.

Dit artikel onderzoekt de invloed van de waardebeoordeling van afbraakmaterialen in de stad Brussel tussen 1860 en 1940 op hun uiteindelijke bestemming aan de hand van een analyse van het stedelijke beleid rond afbraak. De jaren zestig van de negentiende eeuw vormen een keerpunt in het afbraakbeleid, waarbij het Brusselse stadsbestuur de mogelijkheid kreeg om grootschalige afbraakwerken uit te voeren als radicale oplossing voor de verschillende problemen waarmee het oude stadscentrum te kampen had, zoals overbevolking en een gebrek aan hygiëne.⁶ Met de stad Brussel als opdrachtgever voor deze grootschalige afbraakprojecten ontstond er een direct economisch belang voor het stadsbestuur in de verwerking van de aanzienlijke hoeveelheden afbraakmaterialen die hierbij vrijkwamen. Daarnaast speelden ook de bestuurlijke verantwoordelijkheden met betrekking tot de netheid

◀ 1. Schets uit de inventaris van bewaarde objecten uit afgebroken gebouwen opgeslagen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (Stadsarchief Brussel, ARCH 808)

op straat, het stadsbeeld, en een opkomend lokaal belang in erfgoed een belangrijke rol in het afbraakbeleid. Deze convergerende belangen gaven vorm aan het beleid in afbraakmaterialen en bleven relatief consistent tot de Tweede Wereldoorlog, waarna het economische belang van afbraakmaterialen geleidelijk aan relevantie verloor en het erfgoedlandschap in Brussel veranderde.⁷

Na een korte schets van het juridische en administratieve kader, gaat dit artikel in op de definities die de stedelijke overheid hanteerde om de verschillende soorten afbraakmaterialen te categoriseren. Daarna behandelen we voor elke categorie de gehanteerde waarderingscriteria en -methoden, en de wijze waarop deze factoren hun uiteindelijke bestemming beïnvloedden. Zo wordt duidelijk waarom verschillende soorten afbraakmaterialen, soms uit eenzelfde project, op verschillende manieren werden verwerkt. Het beleid dat de stedelijke overheid in Brussel voerde, sluit aan bij Europese trends waarin de stedelijke overheid met afbraakcampagnes ingreep in het stedelijk weefsel.⁸ De bevindingen voor de Brusselse casus dragen op die manier bij aan een beter begrip van grootschalige stadsvernieuwing en de relatie tussen stadsontwikkeling, monumentenzorg, hergebruik en afvalbeheer.

BELEID VOOR VOORTDURENDE AFBRAAK

In juni 1921 vestigde Brussels burgemeester Adolphe Max tijdens de gemeenteraad de aandacht op de negatieve gevolgen van grootschalige publieke werken op het beeld en de leefbaarheid van de Belgische hoofdstad: 'Il est inadmissible, en effet, que la capitale continue à offrir de tous côtés le spectacle de quartiers en ruines, de terrains inutilisés et de chantiers laissés à l'abandon.'⁹ Hij bevestigde hiermee de heersende perceptie over Brussel als een permanente afbraakwerf. Sinds de jaren zestig van de negentiende eeuw veranderde de stad ingrijpend als gevolg van grootschalige werken, geïnitieerd door de lokale en nationale overheden. Projecten zoals de overwelving van de Zennerivier vanaf 1866, de herontwikkeling van de volkswijk Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw vanaf 1876 en de aanleg van de ondergrondse Noord-Zuid treinverbinding voor het spoor in de periode tussen 1902 en 1952 vereisten de afbraak van honderden gebouwen.¹⁰ Deze uitgebreide afbraakwerkzaamheden strekten zich vaak over meerdere jaren uit, wat resulteerde in verlaten stad delen en braakliggende terreinen waar enkel de afbraakmaterialen achterbleven (afb. 2).

In 1867 nam de rol van de stedelijke overheid in de coördinatie en herontwikkeling van de stad toe, als gevolg van een wijziging van de onteigeningswet van 1858. Dit juridisch kader, oorspronkelijk bedoeld voor de compensatie van individuele eigenaars, evolueerde in 1867 tot een krachtig instrument voor de grootscha-

lige onteigening van hele wijken. Het gaf het Brussels stadsbestuur de macht om uitgebreide infrastructuurprojecten te realiseren: de onteigende wijken werden afgebroken tot schone lei voor nieuwe wegen en rioleeringsnetwerken en de braakliggende percelen konden worden verkocht aan projectontwikkelaars en particulieren. Zo kon het stadsbestuur, door een combinatie van onteigening en afbraak, het dichtbebouwde en fijnmazige stadsweefsel herstructureren.¹¹

De planning en coördinatie van afbraakprojecten namen een aanzienlijk aandeel in de dagelijkse werkzaamheden van Openbare Werken in. De Brusselse stadsarchieven getuigen hoe de coördinatie van de afbraakwerken en de verwerking van afbraakmaterialen uitgebreid werden gedocumenteerd. Voorschriften met betrekking tot afbraakmaterialen waren opgenomen in de stedelijke bouwverordening, en bijgevolg van toepassing op alle bouwactiviteiten in de stad Brussel.¹² Daarnaast kon het stadsbestuur aanvullende voorschriften opnemen in de bijzondere bestekken van projecten waarvoor het als opdrachtgever fungeerde.¹³ Deze bijzondere bestekken (*cahier des charges spécial*) werden telkens afgeleid van het algemene bestek voor projecten van de stad Brussel (*cahier des charges général*), dat op zijn beurt was geënt op de provinciale en nationale bestekken.¹⁴ De handhaving van deze voorschriften vereiste aanzienlijke administratieve inspanningen van de dienst Openbare Werken; ongeveer tweeduizend documenten met verslagen, rapporten en correspondenties uit de periode 1864-1907 zijn beschikbaar in de stadsarchieven.¹⁵

AFBRAAKMATERIALEN DEFINIËREN

De overgeleverde archiefdocumenten werpen licht op de terminologie die de stedelijke overheid gedurende de onderzochte periode 1860-1940 consistent hanteerde om materialen afkomstig van afbraak te benoemen. De materialen werden verdeeld in drie hoofdcategorieën: (1) schatten, kunstwerken, objecten gerelateerd aan numismatiek en natuurhistorie en alle andere objecten van enige waarde ('trésors, objets d'art, de numismatique, d'histoire naturelle et tous autres objets ayant quelque valeur'), (2) materialen en objecten ('matériaux', 'matériaux à provenir de démolition', 'objets'), en (3) puin, aarde en afval ('décombres', 'gravois', 'débris', 'terres', 'déchets'). Hoewel de documenten geen definities voor deze termen geven, bevestigen de uiteenlopende categorieën dat een brede definitie werd gehanteerd voor 'afbraakmaterialen': zowel volledige bouwfragmenten als afzonderlijke materialen en puin werden in beschouwing genomen. Interessant is het gebruik van 'afval' als onderdeel van een specifieke categorie, in tegenstelling tot de hedendaagse generieke term 'bouwafval', die nagenoeg alle afbraakmaterialen omvat. In de periode 1860-1940 bleven de categorieën vrijwel onveranderd. Deze consistentie

2. Aan het begin van de twintigste eeuw werden delen van de volksbuurt Putterij gesloopt om ruimte te maken voor de Noord-Zuidverbinding. De braakliggende terreinen, met inbegrip van de restanten van muren en de achtergebleven afbraakmaterialen, bleven lange tijd onaangeroerd (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

suggereert een zekere stabiliteit in het beleid.

De categorisering van afbraakmaterialen impliceert een waardehiërarchie. De benoeming van schatten, kunstwerken en objecten van waarde getuigt van een erkenning van hun artistieke of iconische waarde. De categorie materialen en objecten die voortkomen uit afbraak zou evenzeer kunnen wijzen op een mogelijkheid tot behoud of hergebruik. De derde categorie, puin, aarde en afval, omvat daarentegen materialen die wellicht niet allemaal vatbaar waren voor hergebruik, maar waarvoor ook een beleid diende te worden ontwikkeld. In de bespreking hieronder zullen we verder ingaan op de vormen en verschijningen van elke categorie in de archiefdocumenten van de stad Brussel, de waardebeoordeling en, hiermee samenhangend, het lot van deze materialen.

SCHATTEN, KUNSTWERKEN EN OBJECTEN VAN WAARDE

In de bestekken van haar afbraakprojecten gaf de stad aan dat waardevolle voorwerpen die tijdens de afbraak- of graafwerken werden ontdekt, met inbegrip van schatten, kunstwerken, objecten met betrekking tot numismatiek en natuurlijke historie of andere objecten van enige waarde, automatisch eigendom van de stad zouden worden. Voorbeelden van deze eerste categorie van afbraakmaterialen zijn ijzeren hekwerken, marmeren toonbanken, open haarden en verschillende stenen architecturale decoraties.¹⁶ In de praktijk werden ze vaak op voorhand geïdentificeerd

en nam de stedelijke overheid specifieke maatregelen om ze vóór de afbraak uit de gebouwen te verwijderen of tijdens het afbraakproces door de afbraakaanemer aan de stad te laten leveren.

De gedemonteerde elementen werden beschouwd als voorwerpen die de geschiedenis of de identiteit van de stad belichaamden. Om die historische betekenis te kunnen valoriseren, dienden ze uit de gebruikscyclus in de bouwsector gehaald te worden. De inspanningen die werden geleverd om deze voorwerpen te verwerven en te behouden, kunnen dus worden begrepen als een reactie op de transformatie en het verdwijnen ervan. Vaak waren er individuen binnen de stedelijke administratie die zich hiervoor bijzonder inzetten. Zo koesterde Alphonse Wauters, stadsarchivaris van 1842 tot 1898, sinds 1860 het idee om een stadsmuseum voor de geschiedenis van Brussel op te richten. Naast archiefstukken zou het museum ook archeologische vondsten en elementen van afgebroken huizen bewaren. Dit idee, geheel in lijn met de negentiende-eeuwse Europese trend van stadshistorische musea, zou in de jaren tachtig worden gerealiseerd: door de gedeelde inspanningen van Wauters en burgemeester Charles Buls werd het Brusselse stadsmuseum in 1887 ingehuldigd.¹⁷ De afbraakmaterialen die in het museum belandden, werden geïdentificeerd door ambtenaren die de onteigende, voor afbraak bestemde gebouwen inspecteerden. Zo speelde onder anderen Pierre-Victor Jamaer tijdens zijn ambts-

termijn als stadsarchitect van 1864 tot 1895 een belangrijke rol in de identificatie van elementen met artistieke of historische waarde.¹⁸

In 1903 kreeg het identificeren van waardevolle elementen een nieuwe impuls door de oprichting van het Comité d'études du Vieux Bruxelles (1903-1939). Het Comité vertegenwoordigde de Brusselse tak van diverse erfgoedorganisaties en kreeg financiële steun van het stadsbestuur, maar fungeerde los van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg. Het had slechts een beperkte invloed op beslissingen met betrekking tot

behoud of afbraak van monumenten, maar richtte zich vaak op het iconografisch documenteren van gebouwen en gebouwfragmenten aan de hand van foto's, met bijzondere aandacht voor elementen met een 'oud karakter' en 'artistieke' of 'pittoreske' waarde.¹⁹ Deze fotografische documentatie had waarschijnlijk ook een belangrijke functie voor het identificeren van waardevolle elementen die dreigden te verdwijnen door grootschalige projecten zoals de Noord-Zuidverbinding (afb. 3-5). Het Comité ijverde ook voor de fysieke bewaring van objecten: voormalig burgemees-

3. De fotoreportages van het Comité d'études du Vieux Bruxelles hadden ook tot doel om potentiële waardevolle elementen te documenteren. Tussen 1903 en 1938 werden verschillende architecturale details van bedreigde gebouwen gefotografeerd, zoals dit voorbeeld uit 1910 van een traponderdeel (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

4. Gedemonteerde traponderdelen (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

5. Gedemonteerde binnendeur (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

6. Foto genomen door het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles van een traponderdeel in de Terarkenstraat 12, dat later in 1909 werd opgeslagen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

ter Buis, die het Comité van 1906 tot 1914 leidde, stelde voor om in het Jubelpark een architectuurhistorisch openluchtmuseum op te richten waar interessante bouwfragmenten konden worden tentoongesteld.²⁰ Hoewel dit openluchtmuseum niet werd gerealiseerd, hebben de inspanningen van het Comité ongetwijfeld bijgedragen aan de bewaring van meer dan tweehonderd architecturale elementen in de stadsdepots in Sint-Jans-Molenbeek (afb. 1, 6).²¹

Het Comité ging nog een stap verder en pleitte ook

voor het hergebruik van deze elementen in reconstructies: wanneer gebouwen met historische waarde niet op hun oorspronkelijke locatie bewaard konden blijven, moedigde men de reconstructie ervan op een andere locatie aan met gebruik van de originele bouwmaterialen.²² Er waren echter ook tegenstanders van deze reconstructiepraktijk: de voornaamste beroepsorganisatie van architecten, de Société Centrale d'Architecture de Belgique, beschouwde deze benadering als verouderd.²³ Ook in erfgoedorganisaties groeide in de loop van de twintigste eeuw weerstand tegen deze praktijk: in 1931 werd met het Charter van Athene de reconstructie in toto van gebouwen veroordeeld, al werd gebruik van de originele materialen bij de herbouw van gedeeltelijk ingestorte monumenten nog wel aangeraden. In 1964 werd met het Charter van Venetië duidelijk aangegeven dat een monument onlosmakelijk verbonden is met zijn omgeving en dat het verplaatsen van een monument of onderdelen ervan onaanvaardbaar is.²⁴

Aan het eind van de negentiende en tijdens het grootste deel van de twintigste eeuw bleef het demonteren en hergebruiken van bouwfragmenten in een nieuwe context in Europa een veelgebruikte praktijk bij de transformatie van oude stadsdelen.²⁵ In Nederland bijvoorbeeld hielden Amstelodamum en de Commissie van Stadsschoon zich vanaf 1900 bezig met soortgelijke activiteiten.²⁶ Deze handelwijze, ingebed in de geschiedenis van spoliapraktijken van de klassieke Oudheid tot nu, onderlijnt de symbolische betekenis van het hergebruik van bouwelementen. Ze legt de nadruk op het tentoonstellen van identiteit, het koesteren van herinneringen, het waarborgen van visuele continuïteit en het behoud van vakmanschap. Ondanks de grootschalige vernieuwingsacties in het stadscentrum waren er ook in het Brusselse stadsbestuur stemmen die symbolische waarde toekenden aan afbraakmaterialen uit het verleden en pleitten voor behoud en hergebruik. Het bewaren van deze elementen met historische, artistieke of pittoreske waarde diende als een tussenstap om de materialen een nieuwe bestemming te geven in de stad, waar die waarden met het publiek konden worden gedeeld. Het betrof slechts een beperkt deel van de vrijgekomen afbraakmaterialen, aangezien deze waardevolle objecten per definitie zeldzaam waren.

MATERIALEN EN OBJECTEN

Foto's van de afbraakwerkzaamheden in het historische stadscentrum illustreren hoe materialen en objecten zonder specifieke symbolische of artistieke waarde zoals hout, baksteen, natuursteen en kasseien in grotere hoeveelheden vrijkwamen (afb. 7-9). De stedelijke overheid hanteerde diverse benaderingen om de economische of gebruikswaarde van deze materialen en objecten te bepalen. In de algemene bestekken

7. Afbraakmaterialen zijn te zien in de foto's die tijdens afbraakwerken werden gemaakt in Brussel tussen 1860 en 1940. Deze foto, genomen in 1907, toont gesorteerde houten balken, bakstenen en gedemonteerde ramen (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

8. De bewerking en het transport van gedemonteerde houten planken en bakstenen rond 1905 (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

9. Gesorteerde dakpannen en houten balken gereed voor transport in 1911 (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

eiste ze dat aannemers de vrijgekomen materialen en objecten zouden vrijwaren en eventuele schade herstellen of ze vervangen om zo het hergebruik ervan mogelijk te maken.²⁷ Het hergebruik van bouwmaterialen op de plaats van afbraak liet toe om de bouwkosten van het heropbouwproject te verlagen, maar dit was enkel mogelijk wanneer afbraak en heropbouw naadloos op elkaar aansloten. Bij grootschalige stadsvernieuwingsprojecten was deze strategie minder toepasbaar, aangezien er vaak lange perioden tussen waren. Bovendien verschilde de opdrachtgever voor de afbraak (de stad Brussel) meestal van de opdrachtgever voor de heropbouw (bouwpromotoren of particulieren), waardoor de stad een leeg terrein moest achterlaten na afbraak.

Om de economische waarde van deze materialen te kunnen verzilveren zonder ze zelf te hergebruiken, transporteren of stockeren, hanteerde de stad een strategie waarbij de afbraakaanemer eigenaar werd van de vrijgekomen bouwmaterialen door middel van een financiële transactie. Deze strategie blijkt uit de bijzondere bestekken voor de stedelijke afbraakprojecten met titels zoals 'Bestek voor de verkoop, op last

van afbraak, van de huizen' of 'Clausules en voorwaarden waaronder het College van Burgemeester en Schepenen de materialen verkregen uit de afbraakwerkzaamheden zal toewijzen' (afb. 10).²⁸ Deze 'verkoop' omvatte alle afbraakmaterialen met uitzondering van specifieke objecten van waarde uit de eerste categorie.²⁹ Vanaf 1884 voerde het stadsbestuur bijkomende uitzonderingen in, waardoor water- en gastellers, -leidingen en -installaties van verkoop werden uitgesloten.³⁰

De stedelijke overheid kende afbraakprojecten toe aan de aannemer die het meest gunstige bedrag bood voor de waarde van de afbraakmaterialen en arbeids- en transportkosten. Omdat in bijna alle gevallen de waarde van de afbraakmaterialen de arbeidskosten ruimschoots overtrof, vergoedde de stad de aannemers in afbraakmaterialen en ontving het daarboven nog een geldbedrag. In meer dan honderd geraadpleegde bestekken tussen 1864 en 1922 werd slechts één geval aangetroffen waarin de stad de aannemer een bedrag van 25 Belgische frank (BEF) betaalde voor de afbraak van een gebouw in 1890.³¹ In een ander geval gunde de stad een afbraak voor 0 BEF.³²

Om ervoor te zorgen dat de materialen tegen een gepaste prijs werden verkocht, stelden bouwinspecteurs schattingen op.³³ Uit een schatting uit 1883 blijkt bijvoorbeeld dat de waarde van een dakpan 0,02 BEF bedroeg, terwijl de waarde van een eiken dakspant op vijftien BEF per stuk werd geschat door de bouwinspecteur. De financiële waarde van bakstenen was echter moeilijker vast te stellen doordat de kwaliteit niet altijd visueel te beoordelen was. De inspecteur kende een 'onzekere' waarde van 35 BEF toe aan het geheel van bakstenen. Aan andere elementen, zoals houten balken, ramen, deuren, traptreden en metalen objecten van ijzer, zink en lood werd een zekere financiële waarde toegekend. Afbraakmaterialen zoals puin, aarde en afval maakten geen deel uit van deze schatting,

wat suggereert dat ze weinig tot geen financiële inkomsten opleverden (afb. 11).³⁴ In gevallen waarin de offertes van afbraakaannemers aanzienlijk lager waren dan de geschatte opbrengst kon de stad ervoor kiezen de verkoop uit te stellen en nieuwe offertes op te vragen. Aanvankelijk deelde de stad deze schattingen met geïnteresseerde aannemers, maar rond 1880 vroeg stadsarchitect Jamaer expliciet om hiermee te stoppen, mogelijk om hogere offertes aan te trekken.³⁵ De stad trachtte immers haar inkomsten te maximaliseren door concurrentie tussen aannemers aan te moedigen en de verkoop openbaar aan te kondigen.³⁶

De inkomsten uit de verkoop van deze afbraakmaterialen kwamen in beperkte mate tegemoet aan de hoge onteigeningskosten die gepaard gingen met

10. Affiche voor de 'verkoop van gebouwen op last van afbraak'. De stedelijke overheid gunde de afbraak van onteigende gebouwen via de overdracht van materialen en een financiële transactie tijdens een openbare veiling. De stad hoopte door het verspreiden van deze affiches zoveel mogelijk geïnteresseerde kopers aan te trekken (Stadsarchief Brussel, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition 1885)

VILLE DE BRUXELLES

VENTE DE BATIMENTS à charge de démolition

Le VENDREDI 5 JUIN 1885, à une heure, il sera procédé, dans l'une des salles de l'Hôtel de Ville, à l'adjudication, au plus offrant et sur mise à prix, des matériaux à provenir de la démolition de maisons, divisée en quatre lots, savoir :

- 1er Lot. Maisons rue de l'Astre, n°s 26, 28 et 30.
- 2e Lot. Maisons rue de l'Astre, n°s 36, 38 et 40.
- 3e Lot. Maisons rue du Manège, n°s 6 et 8.
- 4e Lot. Maisons rue Auguste Orts, n°s 36, 38, 40 et 42, et Maisons rue des Poissonniers, n°s 22, 24, 26, 28 et 30.

Une garantie de 100 francs devra être déposée séance tenante par le dernier enchérisseur.

Les soumissionnaires peuvent prendre communication du cahier des charges dans les bureaux de l'Administration communale (5e Division, rez-de-chaussée), tous les jours non fériés, de 10 à 2 heures.

Bruxelles, le 22 mai 1885.

Tous les détails
Le Secrétaire,
A. DWELSHAUVERS.

Le Collège,
BULS.

STAD BRUSSEL

VERKOOPING VAN GEBOUWEN op last van afbraak

Op VRIJDAG 5 JUNI 1885, te één ure, zal er, in eene der Stadhuiszalen, overgegaan worden tot de toewijzing, aan den meestbiedende en op prijsstelling, der bouwstoffen voort te komen van de afbraak van huizen, in vier loten verdeeld, te weten :

- 1e Lot. Huizen der Sterrestraat, n°s 26, 28 en 30.
- 2e Lot. Huizen der Sterrestraat, n°s 36, 38 en 40.
- 3^e Lot. Huizen der Rijschoolstraat, n°s 6 en 8.
- 4^e Lot. Huizen der Auguste Ortsstraat, n°s 36, 38, 40 en 42, en Huizen der Vischverkoopersstraat, n°s 22, 24, 26, 28 en 30.

Eene borgsom van 100 frank zal oogenblikkelijk door den laatsten aanbieder moeten gestort worden.

De aanbieders mogen kennis nemen van het lastenboek in de kantoren van het Gemeentebestuur (5e Afdeeling, beneden), alle werkdagen, van 10 tot 2 ure.

Brussel, den 22 Mei 1885.

Tous les détails
Le Secrétaire,
A. DWELSHAUVERS.

Het Collège,
BULS.

Bruxelles, 17 Jules Bataillon, imprimeur de la Ville.

*Valeur approximative des matériaux à provenir
 de la maison à démolir place du Jeu de Balle
 N° 38 angle vers la rue des Pradis.*

1 ^e	Environ 1000 vieilles tuiles à 202 fr	20.00
2 ^e	Deux charpentes en creux chêne à 15.00	30.00
3 ^e	60 chevrons " à 0.50	30.00
4 ^e	2 poutres " 7.50	15.00
5 ^e	80 gites " 1.00	80.00
6 ^e	12 Chassies " 4.00	48.00
7 ^e	9 portes - - - - -	27.00
8 ^e	30 marches d'escalier 1.00	30.00
9 ^e	5 seuils de fenêtre 1.50	7.50
10 ^e	Vieux fer d'ancrage . - - - -	7.50
11 ^e	Objets divers tel que zinc plomb etc etc - - - - -	20.00

total fr 315.00

Impensums pour la valeur des biques 35.00

Somme totale fr 350.00

11. Schatting uit 1883 voor de waarde van de materialen en objecten in een gebouw op het Vossenplein dat de stad liet afbreken. Deze schatting omvatte diverse bouwmaterialen, zoals dakpannen, daksparren, balken, deuren en traptreden (Stadsarchief Brussel, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition 1883)

grootschalige stedelijke transformaties.³⁷ Hoewel deze inkomsten in sommige jaren piekten, zoals in 1861 toen de verkoop van afbraakmaterialen meer dan een procent van de totale inkomsten genereerde, bedroegen ze tussen 1860 en 1940 gemiddeld slechts 0,2 procent van de totale stadsinkomsten.³⁸ In 1890 trok een ambtenaar van het stadsbestuur het nut van een publieke aanbesteding voor afbraak zelfs in twijfel omdat hij schatte dat het grootste deel van de opbrengst opgeslokt zou worden door de kosten voor het bekendmaken van de verkoop, waaronder het drukken en verspreiden van posters.³⁹ De wederverkoop van de gronden die vrijkwamen na de afbraak bleek een belangrijkere bron van inkomsten, temeer omdat de vernieuwing van de buurten de grondprijzen deed stijgen.⁴⁰ Niettemin illustreert discussies over de verkoop van afbraakmaterialen in de context van de financiering van grootschalige stadstransformaties dat de stad Brussel de waarde van deze materialen erkende in haar bijdrage aan de stedelijke financiën.⁴¹ Bovendien fungeerden de afbraakmaterialen als een vorm van garantie of onderpand in situaties waarin afbraakaannemers hun verplichtingen niet nakwamen, zoals bij vertraagd werk of onvoltooide projecten. In die gevallen kon de stad de materialen in beslag nemen en op eigen initiatief de afbraak voltooien. Deze aanpak verdween echter in de bijzondere bestekken na 1873.⁴²

Hoewel de stedelijke overheid na de eigendomsoverdracht van de afbraakmaterialen aan de aannemer geen zeggenschap meer had over het hergebruik, had de door haar toegekende financiële waarde invloed op hun uiteindelijke bestemming. Omdat de aannemer in natura werd vergoed voor zijn werk diende hij winst te maken via de afbraakmaterialen – hetzij door ze te gebruiken in andere projecten, hetzij door ze verder te verkopen. Dit stimuleerde aannemers om materialen nauwkeurig te ontmantelen. Naast de financiële inkomsten die deze praktijk voor de stad opleverde, verzekerde de verkoop van afbraakmaterialen dat hun gebruikswaarde behouden bleef en deze materialen konden voortbestaan. Op die manier konden afbraakmaterialen opnieuw nuttig worden ingezet in verschillende toepassingen, zelfs wanneer het gebouw waaruit ze afkomstig waren als ongewenst, onhygiënisch of hinderlijk werd beschouwd. Het aanhouden van deze praktijk in de onderzochte periode toont dat potentiële kopers voortdurend interesse toonden in afbraakmaterialen. Er deden zich echter ook situaties voor waarin afbraakaannemers moeilijkheden ondervonden om de vrijgekomen materialen te verkopen of te transporteren, met name in de winter wanneer door slechte weersomstandigheden het transport werd bemoeilijkt of de algemene bouwactiviteit was teruggevallen.⁴³ In bepaalde gevallen bood de stad slopers dan de mogelijkheid om braakliggende gronden te huren, zodat ze hun verkoopactiviteiten konden voortzetten

en de materialen alsnog een nuttige bestemming konden vinden.⁴⁴

Eerder onderzoek toonde aan dat hergebruik van bouwmaterialen tot en met de negentiende eeuw gangbaar was in Brussel en elders.⁴⁵ De analyse van het beleid van het Brusselse stadsbestuur tussen 1860 en 1940 toont aan dat dit ook in de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke praktijk bleef. De omvang van de onteigeningen en afbraakwerken in deze periode toont bovendien aan dat het ging om aanzienlijke hoeveelheden afbraakmaterialen die door de stedelijke overheid werden voortgebracht, beheerd en verzilverd.

PUIN, AARDE EN AFVAL

Afbraak leverde niet alleen herbruikbare en verkoopbare materialen op, maar ook puin, aarde en afval. De stad voorzag niet in het meten van hoeveelheden en hanteerde geen specifieke criteria voor de waardebeoordeling ervan. Dit suggereert dat puin, aarde en afval van minder belang waren voor de stedelijke overheid. Aannemers kregen niettemin toestemming om puin en aarde te gebruiken voor het opvullen van bouwputten, vooral wanneer de stad eiste dat ze na de afbraakwerken een egaal terrein op straatniveau achterlieten (afb. 12A en B).⁴⁶ De hoeveelheid puin en aarde die op deze manier nuttig kon worden gebruikt op de afbraaklocatie was evenwel beperkt; de overschotten dienden samen met de herbruikbare materialen en objecten te worden afgevoerd. Er bestond een subtiel verschil in de bewoordingen van de stedelijke overheid in bouwvoorschriften, dat inzicht biedt in het onderscheid en de verwachte bestemming van beide categorieën: materialen werden ‘vervoerd’ (‘transport’), terwijl puin en aarde werden ‘verwijderd’ (‘enlèvement’).⁴⁷ Het eerste impliceerde de intentie om afbraakmaterialen te verplaatsen, en dus elders een nieuwe bestemming te geven, terwijl dit bij het tweede niet het geval was.

De verwerking van puin en afval betekende extra kosten voor de aannemer, maar ook de stedelijke overheid had er belang bij om de hoeveelheid te minimaliseren. Naast esthetische bekommernissen over het stadsbeeld speelden ook veiligheidsoverwegingen mee: slecht beheerde afbraakmaterialen konden op de openbare weg gevaar opleveren en de verkeersstroom verstoren. Dit gold overigens ook voor materialen en objecten uit de tweede categorie, die door aannemers laattijdig werden verkocht of getransporteerd. Rapporten van politieagenten en medewerkers van de dienst Openbare Werken onthullen situaties waarin slopers op een illegale manier materiaal en puin achterlieten, evenals incidenten van vandalisme en diefstal van afbraakmaterialen.⁴⁸ Ook werden afbraakmaterialen door kinderen gebruikt om geïmproviseerde bouwwerken te maken en die vervolgens gretig weer af

12A en B. De stedelijke overheid vroeg afbraakaanemers om kelders, beerputten en andere putten op te vullen met puin en aarde tot op straatniveau. Dit resulteerde in een heuvelachtig landschap dat de kronkelende straten van de oude wijken volgde, zoals te zien is op een foto uit 1910 van de voormalige Putterijwijk (foto Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, KIK-IRPA, Brussel)

13. Slopers waren verplicht om werfhekken en structuren te voorzien om te voorkomen dat puin op de openbare weg terecht kwam, ook tijdens de sloop van de Sint-Rochuswijk aan het einde van de negentiende eeuw (foto Narcisse G., CIVA Collecties Brussel)

te breken – in een lokale krant beschreven als ‘jouer Mont des Arts’: een verwijzing naar een van de braakliggende terreinen waarvan de bebouwing op zich liet wachten.⁴⁹ Om deze problemen te verhelpen, nam de stad in haar bouwvoorschriften verplichtingen op met betrekking tot de openbare veiligheid en de stedelijke orde, waaronder het gebruik van hekken en stellingen, om te voorkomen dat afbraakmaterialen op de openbare weg terecht kwamen (afb. 13).⁵⁰ Bovendien moesten slopers afbraakmaterialen netjes tegen de gebouwen of hekken stapelen en deze dagelijks verwijderen.⁵¹

Hoewel de bouwvoorschriften en bestekken aandacht besteedden aan logistieke problemen, waren er geen langetermijnoplossingen voor afbraakmaterialen die niet onmiddellijk gebruikt konden worden in nieuwe constructies of in bouwputten. Ook andere historische documenten, zoals verslagen, rapporten en facturen van de dienst Openbare Werken, bieden weinig informatie over wat er met deze overtollige afbraakmaterialen gebeurde. Hoewel de facturen van aannemers de transportkosten van deze materialen vermelden, geven ze geen informatie over hun uiteindelijke bestemming.⁵² Dit zou erop kunnen wijzen dat overtollige afbraakmaterialen voor de stad geen groot probleem vormden. Een reden hiervoor kan zijn dat een aanzienlijk deel van de afbraakmaterialen werd hergebruikt, waardoor er weinig overtollig materiaal overbleef. Het is ook mogelijk dat overtollige afbraakmaterialen werden gestort, maar dat dit wegens de beperkte druk op de stedelijke ruimte voor de stad geen urgente kwestie was.

CONCLUSIE

Onderzoek naar het beleid van de Brusselse overheid tussen 1860 en 1940 biedt inzicht in een gelaagde benadering van afbraakmaterialen, waarin diverse waarderingsprocessen samenkwamen. Het stadsbestuur categoriseerde afbraakmaterialen in drie hoofdcategorieën, met een duidelijke hiërarchie in waarden. Deze hiërarchie hing nauw samen met de nieuwe eigenaar en de bestemming van de afbraakmaterialen. Bijzondere aandacht werd besteed aan architecturale en kunstobjecten uit onteigende gebouwen die door zowel de bouwinspecteur als de leden van het Comité d’Etudes du Vieux Bruxelles werden geïdentificeerd en vervolgens eigendom werden van de stad. Ze werden bewaard, geconserveerd – sommige stukken zijn vandaag nog te zien in het Museum van de stad Brussel – en hergebruikt. Dit beleid van de lokale overheid was ingebed in de opkomst van erfgoedpraktijken in de late negentiende eeuw, waarbij de herinnering aan het verleden via objecten aan belang won. Wat de generieke materialen zonder bijzondere artistieke of historische waarde betreft, droeg de stad de eigendom over aan de aannemers die met de afbraak waren belast. De overdracht van deze materialen bood de stad niet al-

leen een financieel voordeel, maar ontlastte haar ook van de verplichting ze te verwerken, hergebruiken, transporteren of op te slaan. De vrijgekomen financiële middelen konden deels worden gebruikt om de aanzienlijke onteigeningskosten die gepaard gingen met de stedelijke transformatie te compenseren.

De beperkte aandacht voor puin en afval in de administratieve documenten zou kunnen worden geïnterpreteerd als een gebrek aan beleid op dit punt. Toch mag hierbij de dynamische relatie tussen de verschillende categorieën afbraakmaterialen niet over het hoofd worden gezien. De verkoop stimuleerde namelijk ook hergebruik, waardoor het aandeel afval werd geminimaliseerd. Dit betekende ook dat materialen met potentieel voor hergebruik aan waarde verloren wanneer er geen koper of geschikte bestemming werd gevonden. Hoewel er in theorie een onderscheid was tussen de drie gedefinieerde categorieën, werden afbraakmaterialen dus niet consequent behandeld. De uiteindelijke bestemming van de afbraakmaterialen hing af van culturele, financiële en praktische overwegingen en van specifieke situaties en contexten. Hoewel het beleid gedurende de onderzochte periode van 1860 tot 1940 stabiel bleef, waarbij handig gebruik werd gemaakt van de heersende hergebruikcultuur om afval te minimaliseren, betekende dit niet dat de bouwpraktijk onveranderd bleef. Het beleid, gebaseerd op de ‘intrinsieke’ waarden van afbraakmaterialen en indirect afhankelijk van particuliere interesse in hergebruik om puin en afval te voorkomen, werd in een veranderende context steeds minder effectief. Vooral na de Tweede Wereldoorlog was dergelijk beleid steeds minder afgestemd op de praktische realiteit, die werd gekenmerkt door verminderde financiële voordelen van hergebruik.

Dit onderzoek draagt bij aan de toenemende erkenning van de omvang van hergebruikte bouwmaterialen in de geschiedenis van de architectuur en constructie. Daarnaast wijst het op de noodzaak om niet alleen hergebruikte afbraakmaterialen, maar ook materialen die hun waarde hebben verloren te integreren in dit historische perspectief. Ons onderzoek benadrukt dat, zelfs bij wijdverbreid hergebruik, bouwafval altijd aanwezig is en de praktijken van waardebepaling en hergebruik mede vormgeeft. Anderzijds is het zo dat, zowel in het recente verleden als vandaag, het beleid en de regelgeving met betrekking tot afbraakmaterialen eerder gericht zijn op afvalbeheer dan op afvalpreventie, vooral met betrekking tot recycling van puin en vanuit de bezorgdheid over mogelijke giftige stoffen. Inzicht in de historische praktijk toont aan dat aandacht voor de waarde van afbraakmaterialen essentieel is voor het ontwikkelen van een beleid dat gericht is op het vermijden in plaats van het beheeren van bouwafval.

NOTEN

- 1 S. Cairns en J.M. Jacobs, *Buildings must die. A perverse view of architecture*, Cambridge MA 2017, 49.
- 2 Zie bijvoorbeeld C. Barrère e.a., *L'architecture et la disparition*, Parijs 2017; H. Jannièrè, 'La démolition en chantier. De la colonne vendôme aux grands ensembles', in: V. Nègre, *L'art du chantier. Construire et démolir du xviie au xxie siècle*, Gent 2018, 116-127.
- 3 A. Arlotta, 'Locating heritage value in building material reuse', *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 10 (2020) 1, 6-15; S. Ross, 'Re-evaluating heritage waste. Sustaining material values through deconstruction and reuse', *Historic Environment Policy & Practice* 11 (2020) 2-3, 382-408.
- 4 H.R. Meier, 'Reuse from classical antiquity to the present', in: D. Stockhammer (red.), *Upcycling. Reuse and repurposing as a design principle in architecture*, Triest 2020, 34-49; R. Brilliant en K. Dale, *Reuse value. Spolia and appropriation in art and architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Londen 2016.
- 5 P. Bernardi en M. L'Héritier, 'Recyclage et emploi. La seconde vie des matériaux de construction', *Ædificare* 4 (2018) 2; J.F. Bernard e.a., *Il reimpiego in architettura*, Rome 2009.
- 6 M.F. Wagenaar, 'Het staatslandschap van de hoofdstad. De transformatie van Parijs, Brussel, Rome en Boedapest tussen 1850 en 1914', in: M.F. Wagenaar (red.), *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*, Bussum 1998, 10-112.
- 7 L. Reyniers, S. Van de Voorde en I. Wouters, 'Small but significant. Tracing the emergence and evolution of the demolition profession in Brussels (1860-1970)', in: *Proceedings of the 8th International Congress on Construction History*, Zürich 2024; G. Meyfroots, 'Het Comité d'études du Vieux Bruxelles (1903-1939). Vier decennia in de marge van de monumentenzorg', *Monumenten & Landschappen* 20 (2001) 2, 8-33.
- 8 Wagenaar 1998 (noot 6).
- 9 Stadsarchief Brussel (SAB), Gemeenteblad 1921, Vergadering van 20 juni 1921, deel 9c, Jonction Nord-Midi – Interpellation de M. Catteau.
- 10 Een overzicht van deze werken is terug te vinden in T. Demey en P. Legrain, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, Brussel 1990.
- 11 G. Abeels e.a., *Straten en stenen*, Brussel 1982; T. Demey en P. Legrain, 'Une capitale face aux défis de l'ère industrielle', in: *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier vol. 1*, Brussel 1990, 7-37.
- 12 In de periode 1860-1940 waren verschillende versies van de bouwverordening van kracht: het reglement van 14 februari 1857, 8 januari 1883, 2 april 1906 en 25 augustus 1936. SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 13 Dit artikel maakt gebruik van een honderdtal bijzondere bestekken van afbraakwerken in de periode tussen 1864 en 1922. SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 14 In de periode 1860-1940 waren verschillende versies van het algemene bestek van kracht: het bestek van 1855, 1884, 1911 en 1930. SAB, Actes Administratifs (1860-1937); SAB, Gemeenteblad 1884, Vergadering van 23 juni 1884, deel 8, Cahier des charges général des travaux pour compte de la Ville.
- 15 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 16 SAB, Actes Administratifs, 7060 (1908); SAB, Actes Administratifs, 7473 (1909); SAB, Actes Administratifs 7833 (1910); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue Notre-Dame-de-Sommeil (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue Auguste Orts et rue des Poissonniers (1885); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 370, rue Plattestein (1886); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Choux (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue Marché au Charbon et rue Plattestein (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Riches Claires et rue de la Grande Ile (1888).
- 17 J. Dobbels, 'Aanzetten voor een erfgoedbeleid. De afbraak van het Antwerpse burchtgebied als casestudy voor de veranderende omgang met erfgoed (1863-1900)', *Stadsgeschiedenis* 2011 (2012) 2, 129-145; A. Vanrie, 'Les archives et les archivistes de la Ville de Bruxelles', *Brusselse Cahiers Bruxellois* xxxix (2006-2007) 18; B. de Laveley e.a., *Actes du colloque 'Un musée pour une ville', Handelingen van het colloquium 'Een museum voor een stad'*, Brussel 2003.
- 18 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, rue Nuit et Jour (1883); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, impasse des Marchands (1887); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Ménages et impasse de la Grange (1887); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue des Minimes, rue Lacaille et rue des Riches Claires (1888); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 374, rue des Poissonniers (1890).
- 19 Meyfroots 2001 (noot 7); P. Ingelaere, 'De fotocollectie van het Comité d'Études du Vieux Bruxelles', *Monumenten & Landschappen* 20 (2001) 2, 34-37.
- 20 Meyfroots 2001 (noot 7).
- 21 SAB, Publieke Werken, ARCH 808, Liste des objets anciens de maisons démolies.
- 22 Deze ontwikkeling strekte zich uit buiten Brussel, en diverse erfgoedorganisaties in Europa ondernamen vergelijkbare initiatieven. Een opvallend voorbeeld hiervan is de reconstructie van volledige geveltoppen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de jaren dertig van de twintigste eeuw in Amsterdam, onder leiding van bouwinspecteur Van Houten. Zie W. Schoonenberg, 'De Van Houtenmonumenten. Een reconstructie van de werkwijze van Eelke van Houten (1872-1970)', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 4, 221-31; V. van Rossem, 'Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme', *Bulletin KNOB* 107 (2008) 4, 138-146.
- 23 Meyfroots 2001 (noot 7).
- 24 C. Houbart, 'De(con)struction-(re)construction. Urban scenography in Belgium in the 1960's', *Gremium* 11 (2019) 6, 46-61; ICOMOS, Athens Charter 1931; ICOMOS, Venice Charter 1964.
- 25 J. Richarz, *Aachen – Wiederaufbau: Rekonstruktion durch Translozierung*, Aken 2020; L. Reyniers, S. Van de Voorde, en I. Wouters, 'Capturing the practice of deconstruction in Brussels (1903-1939). Photographic heritage collections as a starting point for construction history', in: J. Campell e.a. (red.), *Timber and construction*, Cambridge 2022, 387-96.
- 26 Van Rossem 2008 (noot 22).
- 27 SAB, Actes Administratifs 1860-1937, cahier des charges général.
- 28 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907); SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 29 Hoewel de afbraakmaterialen uit de eerste categorie geen deel uitmaakten van de overeenkomst, werden niet alle materialen die artistieke of symbolische waarde hadden door de stad opgeëist. Hierbij kan worden verwezen naar het onderzoek van Manuel Charpy naar de voorliefde voor het verleden via oude voorwerpen als onderdeel van de negentiende eeuwse Parijse bourgeoisiecultuur. Als reactie op de grootchalige stadsrenovaties van Haussmann, kleepte de bourgeoisie hun nieuwe appartementen aan met versierselen uit het verleden, zoals oude schouwen en trappen, waarbij historische symbolische waarde boven gebruikswaarde werd geplaatst. Het is aannemelijk dat een vergelijkbare smaak zich ontwikkelde bij particulieren in Brussel. M. Charpy, 'L'ordre des choses. Sur quelques traits de la culture matérielle bourgeoisie parisienne, 1830-1914', *Revue d'histoire du XIXe siècle* 34 (2007), 105-128.
- 30 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue Saint-Quentin (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue de l'Homme Chrétien (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue des Denrées (1884); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, rue du Chêne (1884).
- 31 SAB, Publieke Werken, Maisons à

- charge de démolition, 374, rue des Poissonniers (1890).
- 32 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, impasse du Réveil (1883).
- 33 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 34 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, place du Jeu de Balle (1883).
- 35 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 371, rue aux Choux (1888).
- 36 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 377, Lettre n° 20367 du Directeur Général du Ministère des Finances (administration de l'enregistrement des domaines) au Bourgmestre (1893).
- 37 G. Abeels, 'De sanering van de benedenstad. Een speculatieve immobiliënzaak?', in: *Straten en stenen*, Brussel 1982, 153-202.
- 38 SAB, Gemeentebladen 1860-1940, Budget de la Ville: Dépenses et recettes (extra)ordinaires.
- 39 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 374, rue Notre Dame de Grâce (1890).
- 40 Abeels 1982 (noot 37).
- 41 SAB, Gemeenteblad 1921, Vergadering van 20 juni 1921, deel 9c, Jonction Nord-Midi – Interpellation de M. Catteau.
- 42 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907).
- 43 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 370, allée de Dieghem et impasse de la Betterave (1886); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue du Chêne et rue Val des Roses (1885).
- 44 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 369, rue Rouppe 2 (1884)
- 45 P. Sosnowska, 'Remploi et transformation des matériaux dans le secteur de la construction Brabançonne. Données et problèmes méthodologiques issus de l'exemple Bruxellois (XIIIe-XIXe siècle)', *Ædificare* 4 (2018) 2, 177-217; Bernardi en L'Héritier 2018 (noot 5); Bernard 2009 (noot 5).
- 46 SAB, Publieke Werken, 352-388, Maisons à charge de démolition (1864-1907); SAB, Actes Administratifs (1860-1937).
- 47 'Les voitures servant au transport des matériaux ou à l'enlèvement des terres et des décombres, doivent entrer dans l'intérieur de la propriété', SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 48 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, rue Pachéco (1883); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue Marché aux Poulets (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue de Namur et impasse de la Grâce de Dieu (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 364, rue et place Saint-Géry (1880); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 368, impasse de l'Aubète (1885); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 377, Marché du Parc (1893); SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 367, impasse de la Chaussée (1883).
- 49 KBR, Belgicapress, Le Soir, Plat du Jour Le Sac de Bruxelles (23 september 1908).
- 50 SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 51 SAB, Gemeenteblad 1857, 1883, 1906 en 1936, Règlement sur les bâtisses.
- 52 SAB, Publieke Werken, Maisons à charge de démolition, 380, rue de la Loi et chaussée d'Etterbeek (1897).

IR. L. REYNIERS verricht promotieonderzoek aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Ze onderzoekt het belang van gerecupereerde bouwmaterialen voor de bouwsector vanaf de negentiende eeuw tot vandaag. Lara.reyniers@vub.be

PROF. DR. IR. I. WOUTERS is hoogleraar aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Naast onderwijs in hedendaagse constructie- en renovatietechnieken doet zij onderzoek naar bouwmaterialen en -technieken uit de negentiende en twintigste eeuw. Ine.wouters@vub.be

PROF. DR. IR. S. VAN DE VOORDE heeft een tenure track aanstelling aan het departement Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Haar expertise bevindt zich op het gebied van architectuurgeschiedenis, Construction History en erfgoed, met bijzondere aandacht voor twintigste-eeuwse bouwcultuur en jong erfgoed. Stephanie.van.de.voorde@vub.be

De auteurs droegen het volgende aan dit artikel bij. Lara Reyniers: idee-ontwikkeling, literatuur- en archiefonderzoek, schrijven. Stephanie Van de Voorde: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context theorievorming waardebeoordeling, schrijven. Ine Wouters: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context hergebruik bouwmaterialen, schrijven.

FROM ART OBJECT TO RUBBLE

MUNICIPAL POLICY ON DEMOLITION MATERIALS IN BRUSSELS (1860-1940)

LARA REYNIERS, STEPHANIE VAN DE VOORDE AND INE WOUTERS

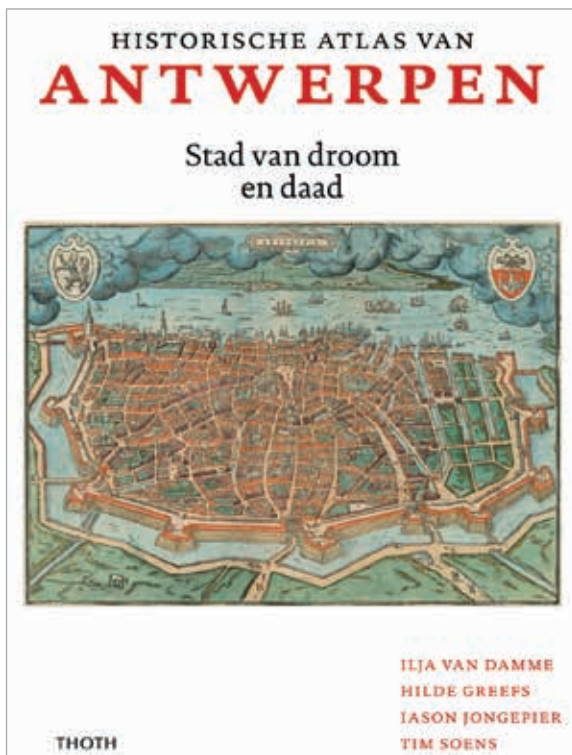
This article investigates the impact of the valuation of demolition materials on its ultimate destination in the city of Brussels between 1860 and 1940 via an analysis of municipal policy on demolition. It examines the process of revaluation and devaluation in buildings, shifting the focus from large-scale urban developments to individual elements and materials. The study entails an analysis of the rules embedded in the building regulations and specifications for demolition projects, as well as records, reports and correspondence illustrating the enforcement of these rules. A brief outline of the legal and administrative framework is followed by a discussion of the criteria used in categorizing and evaluating demolition materials.

In the period under consideration the Brussels city council, in common with many European municipal governments, embraced large-scale demolition operations as a radical solution to the challenges facing city centres. The stable policy during the period 1860-1940 exhibited various valuation processes across comparable demolition projects. The Brussels authorities pursued a stratified policy, integrating the different categories of demolition materials according to their nature and value. These categories comprised (1) treasures, artworks, objects related to numismatics and natural history, and all other objects of any value, (2) materials and objects, and (3) rubble, soil and waste.

The city prioritized artworks and objects of artistic or

historical value, over which it retained ownership, and invested in the preservation, exhibition and reuse of such materials. Other demolition materials were sold to the demolition contractors, meaning that the city government had little direct influence over their ultimate destination. Nevertheless, the building inspector estimated the financial value of the various materials and objects prior to organizing a public sale of these materials. The limited interest in rubble and waste evident in the administrative documents did not necessarily point to an absence of policy, but rather to the relation between various categories of demolition materials. By drawing attention to their financial value, the public sale of such materials not only generated financial returns for the city, but also indirectly influenced the reuse of these materials and so also the proportion of rubble and building waste.

As such, the study serves to clarify the dynamics between revaluation and devaluation of demolition materials. This new perspective on demolition materials illustrates their role in policymaking with respect to large-scale urban transformation projects. It contributes to a broader understanding of the importance of the reuse of demolition materials in the period between 1860 and 1940, and sheds light on the relation between urban development, heritage preservation, reuse and waste management.

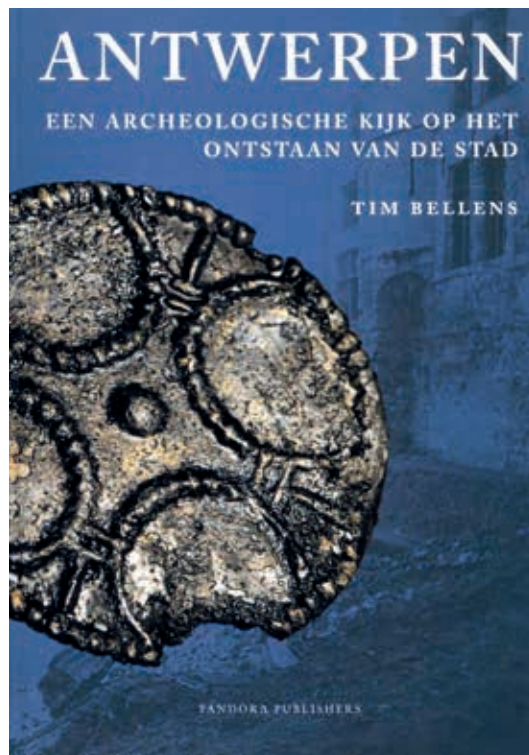
ILJA VAN DAMME, HILDE GREEFS, IASON JONGEPIER
EN TIM SOENS

HISTORISCHE ATLAS VAN ANTWERPEN STAD VAN DROOM EN DAAD

Bussum (Thoth), 2022, 80 pp., ill. in kleur en
zwart-wit, ISBN 978906868 8344, € 29,95

Over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Antwerpen verschenen de afgelopen jaren twee nieuwe boeken, die elkaar opvallend goed aanvullen. De *Historische atlas van Antwerpen* verscheen als 31ste aflevering in de reeks historische stedenatlassen die sinds 2003 wordt uitgegeven door achtereenvolgens SUN, Boom, Vantilt en tegenwoordig Thoth. Het concept van deze reeks is bekend: in 35 korte hoofdstukken wordt voor een algemeen lezerspubliek de ruimtelijke ontwikkeling van een stad over de lange termijn chronologisch en op hoofdlijnen beschreven, aan de hand van (historische) kaarten en ander beeldmateriaal. In meerdere opzichten onderscheidt de aflevering over Antwerpen zich binnen deze reeks. Niet zozeer vanwege de licht afwijkende omvang – de atlas telt om onduidelijke redenen 36 hoofdstukken – maar vooral door het academische stempel dat deze uitgave kenmerkt.

De atlas is geschreven door vier auteurs die allen zijn verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit van Antwerpen. Dit instituut vormt al twintig jaar een bloeiende onderzoeksgroep op het

TIM BELLENS

ANTWERPEN EEN ARCHEOLOGISCHE KIJK OP HET ONTSTAAN VAN DE STAD

Antwerpen (Pandora Publishers), 2020, 172 pp., ill. in
kleur en zwart-wit, ISBN 9789053254714, € 19,90

gebied van de stadsgeschiedenis, die is geworteld in een lange traditie van historische bestudering van steden in België. Wie de ontwikkelingen in het vakgebied de afgelopen decennia een beetje heeft gevolgd, treft in het voorwoord bekende postmoderne academische tendensen en gemeenplaatsen. Zo is er niet één verhaal over de stad maar zijn er vele, geven de auteurs zich rekenschap van hun eigen subjectiviteit, waarmee zij het verhaal ook weer kleuren, is GIS uiteindelijk net zo goed een historisch construct als de kunst en cartografie van vroeger, hadden stedelijke ontwikkelingen op elk moment anders kunnen verlopen en moet bij bestudering van de stad vooral de verwevenheid met het achterland niet worden vergeten. Ook de laatste (academische) trend om overal het thema diversiteit en inclusie op te betrekken ontbreekt niet: 'Als deze atlas van Antwerpen één ding illustreert, is het wel dat Antwerpen door zijn lange geschiedenis heen een plaats was voor vele mensen van diverse afkomst, leeftijd, gender en sociale achtergrond. [...] De mate waarmee ze zich verbonden aan de stad en die haar eigenheid

gaven, is uiteindelijk het caleidoscopisch prisma dat de stad maakte tot wat ze nu is.'

Relevanter zijn de inhoudelijke uitgangspunten waarmee de auteurs het boek hebben opgezet. Ze streefden naar het maken van een biografie, maar wel een die oog heeft voor de verwevenheid van de stad met zijn omgeving: 'Een stad kan niet enkel van binnen naar buiten toe worden begrepen; ook de omgekeerde weg is belangrijk.' Inderdaad is in de atlas consequent aandacht voor de omgeving van de stad. Daarnaast wilden de auteurs niet alleen de gerealiseerde stad, maar ook de 'gedroomde' stad laten zien; de door plannenmakers ontwikkelde visies en ideeën die het uiteindelijk niet of maar deels hebben gehaald. Ook dit uitgangspunt wordt in de atlas goed uitgewerkt. We lezen bijvoorbeeld over de plannen van stadsbouwmeester François Verly onder Frans (1795-1814) en Nederlands bestuur (1815-1830), waarvan maar weinig is uitgevoerd. Ook van de grootstedelijke ambities aan het begin van de twintigste eeuw, die blijken uit het plan van de Franse architect Henri Prost, kwam weinig terecht.

Bijzonder aan de historische atlas van Antwerpen is het gebruik van nieuw getekend kaartmateriaal, waarmee op basis van recent onderzoek historisch-ruimtelijke ontwikkelingen op een zeer gedetailleerd schaalniveau worden gevisualiseerd. Hiervoor konden de auteurs putten uit de resultaten van het project GIS-torisch Antwerp, dat tussen 2012 en 2020 is uitgevoerd. In dit project is een historisch geografisch informatie-systeem (GIS) opgezet waarin allerlei historische data uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw ruimtelijk zijn ontsloten op het niveau van het perceel en gebouw. Dat levert bijvoorbeeld spreidingskaarten op met de locaties van overlast gevende beroepen afgezet tegen de relatieve huurwaarde van de buurt; een geproportioneerde 3D-kaart met de verdeling van arm en rijk op basis van het belastbaar inkomen uit het primitief kadaster van 1835; kaarten over de vestigingspatronen van buitenlandse nieuwkomers in 1850 en 1880 uitgesplitst naar mannen en vrouwen; en een kaart over de dichtheid van bominslagen van V1- en V2-raketten in de Tweede Wereldoorlog. Het is ook dankzij dergelijk vernieuwend onderzoek dat gevestigde denkbeelden kunnen worden bijgesteld. Zo wordt de veronderstelde leegloop van Antwerpen na de Spaanse inname in 1585 genuanceerd. Er vertrokken veel mensen, vooral rijken en armen, maar er bleven er ook veel, met name middenstanders. In plaats van een grootscheepse leegloop was eerder sprake van een zekere nivelleringsring: de grote ongelijkheid van de zestiende eeuw werd afgevlakt.

Hoewel er uit de rijke eeuwen van de stad het nodige aan kerken en huizen bewaard is gebleven, doet de atlas ook beseffen hoeveel er inmiddels uit het stadsbeeld is verdwenen. Zo werden de monumentale stads-

poorten en -wallen in de negentiende eeuw 'ondanks heel wat protest, veel gepraat en gedraal' toch bijna allemaal gesloopt. De twintigste eeuw wordt vooral gekenmerkt door het devies 'ruim baan voor de auto', wat het hedendaagse stadsbeeld sterk heeft bepaald. Er hadden drie ringwegen rond de stad moeten komen, waarvan er uiteindelijk twee zijn gerealiseerd: de binnenring van de Leien en de welbekende buitenring van snelwegen ter plaatse van de negentiende-eeuwse Brialmontomwalling, voltooid in 1969. Ogenschijnlijk niet zonder ironie citeren de auteurs de modernistische architect Renaat Braem (1910-2001), die na de Tweede Wereldoorlog België tot 'het leukste land ter wereld' zag verworden.

De auteurs moeten concluderen dat het autoluw maken van delen van het centrum en de invoering van een lage-missiezone de dominantie van de auto in de stad nog niet werkelijk hebben teruggedrongen. Ze eindigen met de, vooralsnog onuitgevoerde, Ringlandplannen voor het overkappen van de buitenring en het terugbrengen van de groene gordel op de voormalige Brialmontomwalling. Opvallend genoeg komen deze recente visies of 'dromen' niet van bovenaf maar van onderop, vanuit buurtcomités en actiegroepen. De recente ontwikkelingen die wel van bovenaf zijn aangestuurd, zoals de vaak geprezen 'langzame stedenbouw' van het Eilandje of Nieuw Zuid, worden met gemengde gevoelens beschreven. Het imago van Antwerpen is erdoor opgepoetst, maar het zijn (opnieuw) vooral de goede burgers die profiteren: 'Hier verrijzen de laatste jaren quasi-exclusieve woonprojecten die uitdrukkelijk op een welgestelde, sociaal homogene bovenlaag mikken, geïnteresseerd in stijlvol wonen in de "pretstad" – een plaats waar *trendy fashion*, goede koffie en kunst en cultuur nooit ver weg zijn.'

Het boek *Antwerpen. Een archeologische kijk op het ontstaan van de stad* van de Antwerpse stadsarcheoloog Tim Bellens gaat in op de periode die in de historische atlas juist onderbelicht blijft: de eeuwen die voorafgingen aan de stadsrechtverlening in de dertiende eeuw. Al langere tijd vinden archeologen in Antwerpen met regelmaat sporen en structuren uit de vroegste perioden van de stadsgeschiedenis. De lancering in 2018 van subsidies voor archeologisch syntheseonderzoek door de Vlaamse overheid, was voor de Antwerpse archeologische dienst aanleiding om een aanvraag te doen voor een overzichtsstudie naar de 'wortels van de metropool'. Die zou inzicht moeten bieden in 'de leefwereld van de vroegste Antwerpenaren vóór en omstreks het jaar 1000'. Het boek van Bellens is hiervan het resultaat.

Het boek is chronologisch opgezet en begint met de prehistorische en Romeinse bewoning die in Antwerpen is vastgesteld. De Romeinse nederzetting uit de tweede of derde eeuw telde in elk geval enkele stenen

gebouwen, die zijn hergebruikt in de Vroege Middeleeuwen. Wellicht was in Antwerpen sprake van een *castellum*, meent de Gentse hoogleraar archeologie Wim De Clercq, die in de aangetroffen grondsporen barakken meent te herkennen. De aanwijzingen voor bewoning in de vierde eeuw zijn een stuk minder talrijk, met twee munten en langs de Hoogstraat een site met wat aardewerk.

Geschreven bronnen uit de zevende eeuw duiden Antwerpen aan als *castrum*, een plaats met een versterkt karakter. Mogelijk was het toen een centrale plaats in de gouw Rien, denkt Bellens. Archeologisch is er uit deze periode – los van een alomtegenwoordige laag donkere aarde als resultaat van eeuwenlange bodembewerking – weinig gevonden, hoewel de drie gouden munten (*tremisses*) uit de zevende eeuw wel tot de topvondsten behoren. De plaats van het in geschreven bronnen vermelde zevende-eeuwse kerkje van de missionaris Amandus blijft echter onduidelijk. Vaak is dit gezocht ter plekke van de latere Sint-Michielsabdij, maar daarvoor is archeologisch geen enkele aanwijzing. De vermelding in de Annalen van Fulda van brandschatting door de Vikingen in 836 geeft aan dat er in Antwerpen een nederzetting van betekenis moet zijn geweest.

De vroegste versterking rond de nederzetting die archeologisch is aangetoond, is een hoefijzervormige omwalling die open was aan de Schelde. Deze wordt gedateerd rond 900, maar erbinnen zijn verschillende sporen van bewoning (gebouwen, knuppelpaden) gevonden uit zowel de negende als de tiende eeuw (datering via C14). In 880 wordt Antwerpen aangeduid als *vicus*, in 980 opnieuw als *castrum*. De oudste stenen stadsmuur, bestaand uit Doornikse kalkzandsteen, is aangelegd op de buitenvoet van de oudere aarden wal. Historici dateren de eerste stenen stadsmuur doorgaans in het eerste kwart van de dertiende eeuw en zien daarbij een samenhang met de stadsrechtverlening door hertog Hendrik I van Brabant in 1221. Bellens vermoedt echter dat de eerste stenen muur veel ouder is, mogelijk uit het midden van de elfde eeuw. Een aantal eikenhouten palen direct naast en onder de muur is dendrochronologisch gedateerd in 1006-1007. Dit hangt volgens Bellens mogelijk samen met een verbouwing van de burchtzone, waarbij markgraaf Gothelo van Verdun een donjon liet bouwen met de Sint Walburgis als castrale kapel. In de mislukte belegering door de Vlamingen in 1055 ziet hij een aanwijzing dat de stad toen al meer was versterkt dan enkel met een aarden omwalling.

Deze korte samenvatting van de visie op het vroegste Antwerpen zou de indruk kunnen wekken dat het boek van Bellens een wat zakelijke en droge verhandeling is. Dat is allerm minst het geval. Het is zeer persoonlijk geschreven, met eigen herinneringen en anekdotes en delen uit interviews met experts. Ook worden

vrijwilligers die meewerkten aan opgravingen in het zonnetje gezet. Op sommige plaatsen leest het boek haast als een roman, bijvoorbeeld waar Bellens het binnenvaren van Antwerpen rond 900 beschrijft. Het eind van het boek is tamelijk poëtisch: ‘In de stem van de stad hoor je echo’s uit een ver verleden: een prehistorische kreet, het sissen van smeltend en smeulend metaal, een nieuwe taal uit vreemde monden, het ploegen van eeuwige gronden, het sjouwen met vers gekapt hout, timmerend aan de toekomst. Hier zaait men hoop, hier oogst men voorspoed. Ik kijk uit het raam en denk aan de stad van morgen.’

Naast het verhaal over het oudste Antwerpen, biedt het boek ook de nodige context en uitleg over het werk dat (stads)archeologen en andere specialisten doen. Zo leren we wat micromorfologie, pollenonderzoek en dendrochronologie is en worden post-depositionele processen uitgelegd aan de hand van verkleuringen in de aarden stadswal. Maar Bellens vertelt en passant ook wat de uitdagingen en beperkingen van (stads)archeologisch onderzoek zijn en hoe archeologisch onderzoek in Antwerpen, zoals overigens in veel meer steden, pas vanaf de jaren 1970 langzaam systematisch werd aangepakt.

De informatieve en educatieve waarde van het boek wordt versterkt door het beeldmateriaal, met veel fraaie foto’s van vondsten en opgravingen en nieuwe illustraties. Twee hoogtepunten uit de ontstaansgeschiedenis van Antwerpen in het eerste millennium, de Gallo-Romeinse nederzetting rond 200 n.Chr. en het Karolingische versterkte handelscentrum rond 900, zijn gevisualiseerd door archeologisch illustrator Mikko Kriek.

Na lezing beklijft vooral de vaststelling dat beide boeken elkaar inhoudelijk prima aanvullen. Waar in de historische atlas de Middeleeuwen al in het vierde hoofdstuk grotendeels gepasseerd zijn, biedt het boek van Bellens voor de oudste geschiedenis van de stad een gedegen en noodzakelijke verdieping. In beide publicaties wordt het verhaal van de stad op een wetenschappelijk verantwoorde en tegelijk toegankelijke manier voor een breed publiek verteld. Het gebruik van (nieuw) beeldmateriaal is daarbij van groot belang: in de atlas door middel van een historisch GIS, in Bellens’ boek onder meer door archeologische reconstructies en impressies van situaties uit het verleden. Voor wie zich verder wil verdiepen bieden de literatuurlijsten in beide publicaties een eerste ingang. Het is bovendien een goede zaak dat van beide boeken ook een Engelstalige uitgave is verschenen, zodat een zo breed mogelijk publiek kennis kan nemen van de geschiedenis van deze uiterst boeiende stad.

MARCEL IJSSELSTIJN

ROS FLOOR

MODERNE NEDERLANDSE GERECHTSGEBOUWEN SYMBOLEN VAN DE RECHTSSTAAT?

Amsterdam (Amsterdam University Press) 2022,
334 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 94 6372 369 5, € 39,99

In Nederland is het gebouwde gezicht van de staat geen kwestie die op politiek engagement kan rekenen. Architectuur is voor de overheid een onschuldige zaak: de ene architectuur is principieel inwisselbaar voor de andere, want ze zijn gelijkwaardig, neutraal en betekenisloos als medium voor wat voor staatkundige boodschap dan ook, anders dan dat een sobere en doelmatige uitvoering burgerlijk applaus verdient. Dat het parlementaire centrum van de Tweede Kamer als een auditorium is vormgegeven, zonder dat dat als een gotspe van democratische symboliek wordt beschouwd, drukt de gebrekkige appreciatie van de architectuur treffend uit. Maar het is niet alleen daar dat de architectuur van de trias politica blijft hangen in bijzaken.

JR-120 is de afgekorte naam van een bouwprogramma dat tussen 1990 en 2005 door het Rijk werd uitgevoerd voor de modernisering van de huisvesting van de rechtspraak en het gevangeniswezen. In toepasselijke doelgerichtheid duidt 'JR' de samenwerking aan die voor het programma werd aangegaan tussen het ministerie van Justitie en de Rijksgebouwendienst, terwijl de '120' staat voor het aanvankelijk begrote bedrag in miljoenen guldens dat met de uitvoering gemoeid was. Ros Floor heeft er een boek over gemaakt, een boek dat onnodig zwaar in de hand ligt en met te veel hoogglans is vormgegeven, maar dat in zijn feitelijke volledigheid ook overdadig informatief is.

Tien jaar eerder wijdde Floor zijn proefschrift aan een vorige oprisping van het justitiële bouwwezen, die van 1870 tot 1914 reikte. Destijds kwamen de betrok-

ken gebouwen tot stand in een eenvoudig gestructureerde opdracht, waarbij de architect-ingenieur in dienst van het departement van begin tot eind de verantwoordelijkheid werd gegund om het ontwerp naar uitvoering te leiden. De programma's van eisen waarmee werd gewerkt, waren naar huidige maatstaven nogal globaal. Vader en zoon (J.F. en W.C.) Metzelaar namen de meeste van deze opdrachten voor hun rekening. Een eeuw later verloopt het opdrachtgeverschap in een minder doorzichtige atmosfeer, met talloze stakeholders aan boord en langs zij. Dat is een bijverschijnsel van een door de overheid omarmde uitbesteding van het werk aan de vrije markt. Alle betrokken partijen komen aan bod in Floors boek, waarbij is aan te tekenen dat zijn vele informanten eerder een ambtelijke dan een commerciële herkomst lijken te hebben.

Er is geen recent rijksgebouw dat zonder de eigenaardige omgangsvormen van de publiek-private samenwerking tot stand is gekomen. In zoverre passen de nieuwe gerechtsgebouwen in een brede trend. Omdat dergelijke samenwerkingen net zo goed als het uiteindelijk resulterende gebouw te beschouwen zijn als een ontwerp, is het begrijpelijk dat Floor het spel uit en te na beschrijft en het gebouwde resultaat als een onvermijdelijke afgeleide daarvan. Daardoor blijft uit beeld wat de architectuur, als oude wetenschap, te melden heeft over een klassieke ontwerpogave als een gerechtsgebouw. Het boek is eerder een verzameling van goed georganiseerde feiten en zienswijzen van deze en gene dan dat het tot een betoog komt gebaseerd op inhoudelijke afwegingen. Misschien is er voor architect-

tuur in hoogst ingewikkelde maatschappelijke processen als deze, met bijbehorend ingewikkelde contractvormen, eigenlijk ook geen andere plek weggelegd dan de achterbank. Waar architectuur bijzaak of afgeleide is, is het aannemelijk dat de nadruk in dit boek ligt op de contractueel vastgelegde krachtsverhoudingen tussen het Rijk als initiator en de betrokken beleggers en ontwikkelaars als uitvoerende partners. De 21 projecten van JR-120 werden in meerderheid uitgevoerd volgens de contractvorm van DBF, wat staat voor Design, Build en Finance, vaak met ING Real Estate als uitvoerende partij. Het kleinste van deze projecten staat in Middelburg, het grootste kwam in Rotterdam terecht, met een omvang van ruim 30.000 vierkante meter en een bouwsom van 80 miljoen euro. In latere versies van de DBF-contractvorm werd de formule nog uitgebreid met de 'M' van Maintenance en de 'O' van Operate, waarmee ook het onderhoud en de dagelijkse exploitatie van de gebouwen aan een marktpartij werden uitbesteed en de rijksambtenaren alleen gebruiker en huurder werden.

De voornaamste overeenkomst tussen de gebouwen die in het kader van JR-120 tot stand zijn gekomen, ligt niet zozeer in de architectuur ervan, als wel in het feit dat ze tot op tamelijk grote hoogte marktconform van opzet zijn. Dit houdt in dat een zo groot mogelijk deel van het programma naar de generieke standaard van een kantoorplattegrond is gevormd, terwijl alleen de onderscheidende programmaonderdelen van een rechtbank specifiek geënceneerd zijn. Dit betreft in het bijzonder de zittingzalen: het deel van het gebouw waar de kern van de rechtspraak wordt beoefend. Een gestandaardiseerde kantooroplossing zou hier niet volstaan. Toch is opmerkelijk dat Floor her en der in zijn boek waarneemt dat zelfs in deze vermeende harde kern van de trias politica de architectonische aanduiding van de betekenis van het uitgeoefende recht achterwege blijft. Kennelijk was dat soms ook een bewuste keuze van de betrokken architecten, die zich niet wensten bezig te houden met de traditionele conventies van het gerechtshof. Zo komt het Amsterdamse gerechtshof Parnas langs, overigens daterend van voor JR-120, waarover de architect, Ben Loerakker, het volgende te melden had: 'Naar mijn mening is rechtspraak voor de betrokkenen een zodanige emotionele gebeurtenis dat de omgeving zich terughoudend en dienstbaar moet opstellen. De toepassing van gladde witte beton en blank essenhout werken daaraan mee. Door detaillering zorgvuldig maar onopvallend uit te voeren, wordt deze sfeer versterkt. Om deze redenen heb ik ook bewust gekozen voor een anti-autoritaire uitdrukking in de rechtszalen.' Die goede intentie werd niet door iedere gebruiker meteen begrepen, getuige de opmerking van een oud-rechter die bij nadering al last had van het winderige plein, om bij binnenkomst vergast te worden op 'veel beton en

binnen een kale hal met metalen trappen. En dan overal witte tegels – het lijkt wel een badkamer.'

Loerakker lijkt de geest van de jaren zestig echter beter begrepen te hebben dan de oud-rechter. In het ongeveer gelijktijdig gerealiseerde gerechtshof in Breda zag men zelfs af van het aanbrengen van een podium in de rechtszaal, om zo ieders gelijkheid kracht bij te zetten, zoals men het ook aandurfde om zonder toga recht te spreken. Dat laatste duurde maar even, maar het typeert de culturele stemming waarin deze gebouwen overeind werden getrokken, waarbij iedere formele geste ongepast werd geacht.

De campagne JR-120, die zich in het kielzog van Parnas en Breda voltrok, heeft in architectonische zin geen nieuw licht geworpen op de kwestie van de ensce-nering en representatie van het recht. De welbewust gecultiveerde blindheid voor wat specifieke connotaties van het recht zouden kunnen zijn, maar dan uitgedrukt in compositie, tektoniek, materiaal en kleur, volhardde moeiteloos, op het defaitistische af. Wel was de uitmontering van de deelnemende gebouwen aan de buitenkant veelkleuriger, naar de voorkeuren van de achtereenvolgende rijksbouwmeesters, samen-vallend met verschuivende smaak van investeerders.

Dominanter in dit aanzienlijke bouwvolume bleek het aangezette belang van de efficiency van de bedrijfsvoering en de veiligheid van de rechtspraak. In de recente geschiedenis van de Nederlandse rechtsstaat worden tot vervelens toe de deugden van soberheid en doelmatigheid geëerd. Aan de resultaten van JR-120 is dat goed af te lezen. Er is helaas minder aan te beleven dan men zou wensen. Hooguit onderscheiden zich Rob Ligtoets rechtbank op de Kop van Zuid in Rotterdam, door de ingenieuze compositie, en de rechtbank van Wim Quist in Assen. Ook Quist trok zich weinig aan van wat de klassieke typologie van het gerechtshof behelst, maar daarvoor in de plaats kwam bij hem de loepzuivere autonomie van de architectonische vorm, van hoofdlijn tot detail consequent doorwerkt. Via de omweg van de klare geometrie kan een typische Quist daarom toch nog over de waardigheid beschikken die het recht past.

BERNARD COLENBRANDER

JACQUELINE GUISSSET

DE PALEIZEN EN TUINEN VAN HET JUBELPARK

Gent (Snoeck), 2023, 399 pp., ill. in kleur en zwart-wit, ISBN 9789461617699, € 50,00

Onlangs werd bekend dat het Brusselse Jubelpark met de bijbehorende gebouwen gaat worden gerestaureerd. Aanleiding vormt het tweehonderdjarig bestaan van de Belgische staat, dat in 2030 zal worden gevierd. Het park werd honderdvijftig jaar eerder ingericht ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van België. Het complex gebouwen dat daar in de loop der jaren ontstond, groeide uit tot een indrukwekkend geheel, met als bekroning de monumentale arcade die de oostelijke toegang tot de stad vormt. Hoewel al eerder publicaties werden gewijd aan enkele gebouwen en koning Leopold als drijvende kracht achter het complex, bestond er nog geen overkoepelende studie waarin alle onderdelen van het park voor het voetlicht worden gebracht. Dit boek van kunsthistorica Jacqueline Guisset wil daarin voorzien.

De geschiedenis van het Jubelpark wordt beschreven in vier delen. Het eerste gaat over de totstandkoming van de arcade met de bijbehorende gebouwen en vormt de hoofdmoot van het boek. Deel twee behandelt de paviljoens, herinneringsmonumenten en beelden (groepen) in het park. Daarna komen de instellingen en musea die in de gebouwen zijn gehuisvest aan de orde. Het laatste deel is gewijd aan het ontwerp en het gebruik van het park.

De ligging en vormgeving van het Jubelpark hebben alles te maken met de groei van de stad en de promotie van natiestaten in de negentiende eeuw. Rond 1850, toen Brussel zich begon uit te breiden buiten de oude ommuring rond de stad – de zogenaamde vijfhoek –, werd in het Linthoutbos in Schaarbeek een militair oefenterrein aangelegd. Daaromheen verrezen nieuwe

wijken binnen de oude structuur van wegen die om de stad heen lagen, zo is te zien op enkele paginagrote kaarten die in het boek zijn afgebeeld. Het oefenterrein werd al spoedig naar elders verplaatst, en de locatie werd uitgekozen om er het vijftigjarig bestaan van het land België te vieren. Architect Gédéon Bordiau (1832-1904), eerder werkzaam in het atelier van Jozef Poelaert, maakte het eerste ontwerp voor de Nationale Tentoonstelling van 1880. Dit bestond uit een tentoonstellingspaleis, opgebouwd uit twee hallen die met elkaar verbonden waren door kwartronde colonnades en een arcade met drie ongelijke doorgangen. Hierachter verrezen reusachtige expositiehallen gebouwd door de firma Cockerill. Door de haast die geboden was om het complex tijdig af te krijgen, werden de colonnades en de arcade uitgevoerd in staff, een kunststeen op basis van gips en plantaardige vezels.

Een relatief groot deel van het boek is gewijd aan de drie tentoonstellingen die eind negentiende eeuw in het Jubelpark plaatsvonden: de eerdergenoemde Nationale Tentoonstelling van 1880, de Grote Internationale Wedstrijd voor Wetenschappen en Nijverheid van 1888 en de Internationale Tentoonstelling van 1897. Elke tentoonstelling leidde tot ingrijpende wijzigingen in het complex, waarbij vooral werd gezocht naar een bevredigende oplossing voor de voltooiing van de arcade, die het sluitstuk moest vormen tussen de noordelijke en de zuidelijke hal. De beschrijving van de tentoonstellingen is ruim en goed geïllustreerd. In een bijlage achter in het boek zijn de verschillende openingsspeeches opgenomen. Die zijn vooral relevant voor wie geïnteresseerd is in de inhoud van de tentoon-

stellingen, alhoewel op een enkele plek ook het park en zijn gebouwen worden besproken. Aangezien alle toespraken zijn overgenomen uit *Le Journal de Bruxelles*, mag ervan uit worden gegaan dat deze uit het Frans zijn vertaald, ook al staat dat er niet bij vermeld.

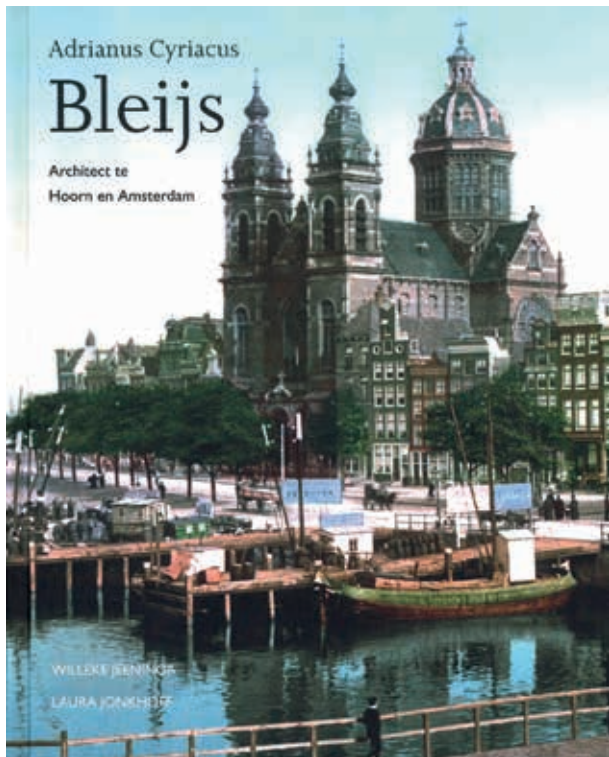
Omstreeks 1904, lang nadat de laatste tentoonstelling was beëindigd, werd besloten de arcade een definitieve vorm te geven. Dit gebeurde op instigatie en met financiële steun van koning Leopold II, die zich er intensief mee bemoeide. Bordiau was nog betrokken bij dit project, maar hij overleed voortijdig. De Franse architect Charles Girault (1851-1932) kreeg opdracht een plan te maken, en dit werd uiteindelijk uitgevoerd. Ook aan deze periode worden relatief veel pagina's besteed, met aandacht voor de talloze decoraties en beelden op en aan de triomfpoort. Twee foto's van de beelden op de attiek zijn daarbij per abuis verwisseld. Ten slotte was het ook Girault die de beide hallen aan de zijde van de Tervurenlaan door middel van galerijen met de arcade verbond. Daarmee was het complex in opzet voltooid, terwijl aan de decoraties langer werd doorgewerkt. Guisset gaat uitvoerig in op de mozaïeken in de kwartronde colonnades. Hoewel deze mozaïeken al vanaf de bouw van de arcade door Girault waren gepland, werden ze door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog pas uitgevoerd in de jaren dertig. Ze zijn echter nauwelijks bekend doordat ze op een moeilijk zichtbare en tegenwoordig voor het publiek ontoegankelijke plek zijn aangebracht: geheel boven in de colonnades, deels aan het oog onttrokken door de zuilen die ervoor zijn geplaatst. Het is daarom lovenswaardig dat de in 2007 vanaf een steiger genomen foto's van de mozaïeken groot in het boek zijn afgedrukt, evenals de voorstudies en kartons.

De integrale aanpak van een studie als deze, waarbij één auteur het totale complex bespreekt, heeft het voordeel dat alle onderdelen op een evenwichtige manier aan bod komen. Zo worden de verschillende beelden en monumenten in het park uitgebreid beschreven en afgebeeld, net als het voormalige Panorama van Caïro, tegenwoordig de Grote Moskee van Brussel, en het Hortapaviljoen uit 1898 met het marmeren reliëf *De menselijke drijven* van Jef Lambeaux. Dat reliëf kreeg al eerder aandacht in verschillende artikelen en recent zelfs in een klein boekwerk, maar dat weerhield Guisset er niet van het uitgebreid te bespreken. Ook de drie in het Jubelparkcomplex gevestigde musea komen aan bod. Aan de geschiedenis van het Legermuseum en Autoworld werd, voor zover mij bekend, nog nooit een publicatie gewijd, en daarom is de aandacht hiervoor in dit boek zeer welkom, ook al is het beknopt. Over de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis is wel eerder geschreven, maar dat zou wel eens uitgebreider mogen gebeuren. Bovendien kan dan ook de ingewikkelde bouwgeschiedenis van het complex worden beschreven, want die komt in de huidige publicatie nog

onvoldoende uit de verf. Het plattegrondje achter in het boek roept meer vragen op dan het helderheid verschaft. Aan de Afgietselwerkplaats ten slotte, onderdeel van laatstgenoemd museum, werd onlangs een kleine publicatie gewijd, en Guisset besteedt er dan ook relatief weinig aandacht aan. Deze werkplaats, waar honderden mallen worden bewaard om gipsafgietsels mee te vervaardigen, is een van de drie in Europa nog werkende afgietselwerkplaatsen, zij het niet op zijn oorspronkelijke plek; de werkplaats bevond zich in de noordelijke hal naar ontwerp van Bordiau, maar is tegenwoordig ondergebracht in de kelder onder de grote hal uit 1897 die sinds 1984 Autoworld huisvest.

Dat het boek vertaald is uit het Frans leidt op enkele plekken tot vreemde zinnen, zoals 'Op de site werden kleine elektrische trams ingezet, wat bij de vele bezoekers emoties veroorzaakte.' In de Engelse vertaling wordt dit 'to the delight of the many visitors', wat dichterbij de oorspronkelijke betekenis lijkt te liggen. De hallen van Bordiau worden afwisselend omschreven als paleizen of paviljoens, wat verwarrend werkt, en soms is niet duidelijk welk onderdeel van het complex wordt besproken. Een sterk gemis in het boek is een grote plattegrond van recente datum waarop niet alleen de locaties van de verschillende instellingen staan aangegeven, maar ook hun bouwdata. Het plattegrondje op pagina 371, waarop alleen de per architect gerealiseerde bouwdelen staan vermeld (in het Frans!), is weinig behulpzaam. Bovendien zijn de door Bordiau en Girault gerealiseerde delen in nauwelijks van elkaar te onderscheiden tinten rood aangegeven. De lezer zou hier geholpen zijn met een kaart op een veel grotere schaal, met de verschillende bouwfasen, de bijbehorende jaartallen en een uitgebreidere toelichting, op een goed toegankelijke plaats in het boek, bijvoorbeeld op de schutbladen. Verder is er op dit mooi uitgegeven boek weinig aan te merken, het heeft de veelheid aan informatie en kennis over geschiedenis, gebouwen, aanleg, objecten en gebruik adequaat en overzichtelijk bijeengebracht. Het is te hopen dat deze publicatie, en de restauraties in aanloop naar de viering van tweehonderd jaar België, de bewogen geschiedenis en kunsthistorische betekenis van het Jubelpark opnieuw onder de aandacht van het grote publiek zullen brengen.

YURI VAN DER LINDEN

WILLEKE JEENINGA EN LAURA JONKHOF

ADRIANUS CYRIACUS BLEIJS ARCHITECT TE HOORN EN AMSTERDAM

Hoorn (Publicatiestichting Bas Baltus), 2023, 518 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978-9076385280,
€ 39,90

Hoewel haast iedereen zijn St. Nicolaaskerk in Amsterdam zal kennen vanwege de ligging tegenover het Centraal Station en het imposante silhouet, is A.C. Bleijs (1842-1912) niet bepaald de beroemdste architect van Nederland. Het is dan ook verheugend dat aan hem nu een boek is gewijd. De Stichting Stadsherstel Hoorn, die een aantal panden van Bleijs in bezit heeft, gaf in het kader van haar vijftigjarig bestaan aan kunsthistoricus Willeke Jeeninga en historicus Laura Jonkhoff opdracht om het leven en werk van deze Hoornse architect in kaart te brengen. Het resultaat is een kloekke en rijk geïllustreerde biografie. De opzet van het boek is klassiek: het eerste deel handelt over het leven van Adrianus Bleijs, daarna volgt een chronologisch overzicht van zijn werken en ten slotte enkele bijlagen.

Bleijs werd in 1842 in Hoorn geboren als zoon van een meestertimmerman, tevens koopman in bouwmaterialen. Na onderwijs aan de stadstekenschool te hebben gevolgd, ging hij op zeventienjarige leeftijd in de leer bij de kunstwerkplaats Cuypers en Stoltzenberg in Roermond. Bleijs was echter niet tevreden over de opleiding die Pierre Cuypers hem bood. In een brief aan architect J.H. Leliman schreef hij dat hij 'drievierde van dien tijd als opzichter of onderbaas' werd gebruikt. Hij vertrok al na een jaar naar Antwerpen, waar hij zich inschreef voor de cursus bouwkunde aan de Koninklijke Academie voor Schoone Kunsten. Daarnaast deed hij praktijkervaring op in het atelier van Pieter Dens, zijn docent aan de academie en tevens stadsarchitect. In 1864 keerde Bleijs terug naar Hoorn, waar hij zich als zelfstandig architect vestigde.

De eerste jaren als zelfstandige verliepen voorspoe-

dig. Het aantal leerlingen en werknemers nam dusdanig toe, dat Bleijs in 1877 bij het gemeentebestuur een verzoek indiende om een oud schoolgebouw te mogen huren voor 'eene werkplaats voor bouwkundig teekenen'. Na zestien uiterst productieve jaren in Hoorn, verhuisde Bleijs met zijn gezin in 1880 naar Amsterdam. Hoorn was te 'klein' geworden, lag relatief geïsoleerd en de grote opdrachten droogden op. Amsterdam daarentegen ontwikkelde zich op dat moment in rap tempo tot moderne wereldstad. Als katholiek architect ontving Bleijs in Amsterdam van parochiebesturen en geloofsgenoten al snel meerdere opdrachten, waaronder in 1882 die voor zijn magnum opus, de St. Nicolaaskerk, terwijl aan de andere kant van de Prins Hendrikkade het Centraal Station van zijn vroegere leermeester Cuypers verrees.

Vanaf 1894 werd het onrustig in het leven van Bleijs. In dat jaar verhuisde hij naar Bussum, drie jaar later weer terug naar Amsterdam en in 1901 naar Soest. Zijn kantoor bleef al die tijd gevestigd aan de Regulierdwarsstraat in Amsterdam. Het waarom van deze verhuizingen is niet bekend. Er zou sprake zijn geweest van een gebrek aan opdrachten – en dus aan inkomsten. De auteurs hebben het ook over mogelijke gezondheidsproblemen, zonder dat duidelijk wordt wat deze problemen waren en waarop dit vermoeden is gebaseerd. De geldzorgen manifesteerden zich onder meer in de verkoop van het onroerend bezit van wijlen zijn vader in Hoorn in 1900 en van een groot deel van zijn ontwerptekeningen, tekentafels, kasten en dergelijke in 1903, hetgeen duidt op de opheffing van het architectenbureau. In 1902 koos Bleijs voor een vast

inkomen als Inspecteur van de Volksgezondheid in 's-Hertogenbosch, waar hij ook ging wonen. In deze functie zag hij erop toe dat de vastgestelde bouwverordeningen van de Brabantse gemeenten werden toegepast. Met dat thema was hij in de jaren 1899-1901 bekend geraakt als gemeenteraadslid van Amsterdam, waarbij hij zich nadrukkelijk had geroerd wanneer het ging om de bouwkundige kwaliteit van woningen. Naast zijn werk als inspecteur werd hij actief in de lokale kunstkring, waar hij ook tentoonstellingen maakte met tekeningen en foto's uit eigen collectie. Na een aantal beroerten in 1908 werd Bleijs opgenomen in het Liefdesgesticht van de H. Vincentius in Kerkdriel, waar hij in 1912 overleed.

De levensloop van A.C. Bleijs tot aan zijn dood is in de eerste vijf hoofdstukken goed en vlot beschreven, al ontbreekt soms een kritische blik op sommige bronnen. Want hoe betrouwbaar is bijvoorbeeld een krantenartikel uit 1903 over een gebeurtenis uit 1865? De twee daaropvolgende hoofdstukken komen enigszins als mosterd na de maaltijd. Hoofdstuk zes, getiteld 'Het gezin Bleijs', geeft levensbeschrijvingen van Bleijs' vrouw Bregitta Witte en hun twaalf kinderen. Het zevende hoofdstuk behandelt de leerlingen en medewerkers van Bleijs' architectenbureau, waaronder enkele min of meer bekende architecten zoals M.J.E. Lippits, C.W. Nijhoff, W. Kromhout en J. Stuyt. Het zou logischer zijn geweest om deze twee hoofdstukken te integreren in het voorgaande deel, of ze als aparte bijlage op te nemen; ze hebben vooral een inventariserend karakter.

De hoofdmoot van het boek is het werkenoverzicht. Hoofdstuk acht vormt daarop de inleiding en gaat onder meer in op de herkomst van de (ontwerp)tekeningen in archieven, zoals het Feestalbum uit 1889, en op de openbare veiling van tekeningen uit 1903. Met name het Feestalbum spreekt tot de verbeelding. Dit album met losse tekeningen van ontwerpen van Bleijs was samengesteld door zijn leerlingen en medewerkers gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als architect. Het werkenoverzicht biedt een schat aan informatie. De 225 plannen zijn chronologisch gerangschikt op jaar van uitvoering en, indien niet uitgevoerd, op ontwerpjaar. Per werk worden de belangrijkste basisgegevens vermeld, zoals bouwjaar, adres, opdrachtgever, archief- en literatuurverwijzing, en is een beschrijving opgenomen. Opmerkelijk is de vermelding van de gezindte van de opdrachtgever; dit suggereert een belang, maar de auteurs laten na de relevantie en betekenis ervan te duiden.

Het werkenoverzicht telt veel afbeeldingen, waarbij vooral de prachtige ingekleurde tekeningen van Bleijs zelf in het oog springen. Helaas zijn veel tekeningen niet in hun geheel opgenomen maar zijn er delen uitgelicht, waardoor de compositorische samenhang tussen bijvoorbeeld opstanden en plattegrond uit beeld

verdwijnt. De keuze van de foto's is vaak merkwaardig. Het is begrijpelijk dat naast de oorspronkelijke ontwerptekeningen foto's van de uitgevoerde gebouwen zijn geplaatst, maar onduidelijk is waarom hiervoor vaak zwart-witfoto's uit de jaren vijftig, zestig en zeventig van de twintigste eeuw zijn gebruikt, terwijl de panden er nog staan en dus gefotografeerd hadden kunnen worden.

Het boek gaat een beetje als een nachtkaars uit. Na een hoofdstuk getiteld 'Overige ontwerpen', waarvan niet duidelijk is waarom deze niet zijn geïntegreerd in het werkenoverzicht, volgen als bijlagen een chronologische lijst met werken (dubbelop), een nuttig overzicht van ontwerpen op plaats en adres gerangschikt en een overzicht van aannemers met de door hen uitgevoerde gebouwen.

De vraag of Bleijs zo'n monumentale monografie 'verdient', kan na lezing bevestigend worden beantwoord. Zijn oeuvre is omvangrijk en vooral bepalend geweest voor het uiterlijk en de geschiedenis van Hoorn en in mindere mate van Amsterdam. Bleijs' architectuur onderscheidt zich echter niet wezenlijk van die van andere architecten uit de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals I. Gosschalk, J. Ingenohl en A.W. Weissman. Bleijs opereerde binnen de gangbare mix van neostijlen, waarbij zijn bijdrage aan de Nederlandse architectuurgeschiedenis er volgens de auteurs vooral in ligt dat hij de katholieke traditie om kerken uitsluitend in neogotische stijl te bouwen doorbrak. Deze bewering zou echter pas op waarde kunnen worden geschat, wanneer de auteurs ook de context waarbinnen Bleijs als architect opereerde hadden gedeut. En hier wringt hem nou net de schoen. Uit alles blijkt dat Jeeninga en Jonkhoff veel werk hebben verzet om zijn leven en oeuvre zo compleet mogelijk te beschrijven, maar de architectuurhistorische analyse en duiding van dit alles wordt node gemist. Behalve uit woonhuizen bestaan Bleijs' ontwerpen voor het grootste deel uit kerkelijke gebouwen en winkelpuien. Wat zegt de aard van deze opdrachten over de tijd waarin Bleijs leefde? Is er sprake van een typologische ontwikkeling binnen zijn werk? Hoe positioneerde hij zich in het veld en ten opzichte van collega-architecten? Kortom, wat betekent Bleijs' werk binnen de ontwerp- en bouwpraktijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw?

Een bespreking van de context van het snel veranderende Amsterdam en de soms felle architectuurdebatten over stijl, had Bleijs meer in het leven geplaatst en minder op het eiland waar hij zich nu bevindt. Maar misschien moet deze publicatie vooral worden gezien als een goede eerste stap; na het verzamelen van gegevens kan aanvullend onderzoek worden gedaan naar de rol van Bleijs en de betekenis van zijn werk binnen de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

MICHEL KRUIDENIER

WOUTER VAN ELBURG

MET DE DEUR IN HUIS HISTORISCHE WOONHUISPLATTEGRONDEN IN NEDERLAND. DE TYPOLOGIE VAN DE ENTREERUIMTE, CA. 1550-1950

Amsterdam (Vereniging Hendrick de Keyser) 2022,
408 pp, ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 9789081844260, € 35,00

Met zijn proefschrift *Met de deur in huis*, waarop hij in 2022 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde, ambieert Wouter van Elburg een nieuw en zo volledig mogelijk overzicht te geven van de typologie van het historische woonhuis in Nederland. Hij stelt vast dat veel bestaand onderzoek op dit thema zich beperkt tot een bepaald type in een specifieke periode of een beperkt gebied, terwijl in studies over langere ontwikkelingen in het hele land aspecten als constructie, materialisatie en stijl centraal staan. Dergelijke beschrijvingen van een ontwikkeling of chronologie leiden volgens Van Elburg tot selectie in plaats van een totaalbeeld. In die leemte moet deze studie voorzien. Van Elburg maakt daarbij dankbaar gebruik van het gegeven dat steeds meer archiefmateriaal online beschikbaar is. Dat biedt de mogelijkheid om het historische woonhuis in Nederland breed en kwantitatief te beschouwen. Het onderzoeksmateriaal bestaat uit de plattegronden van de ruim driehonderd woonhuizen in het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser (HdK), waar Van Elburg werkzaam is, en circa tweeduizend woonhuisplattegronden uit de beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De centrale vraag van het onderzoek is of door een typologische analyse van specifieke ruimtes meer inzicht kan worden verkregen in de ordeningsprincipes van de historische woonhuisplattegrond in Nederland. Om deze vraag te beantwoorden heeft Van Elburg ervoor gekozen de woonhuisplattegronden te classificeren aan de hand van de entreerimte, omdat die in de plattegrond relatief eenvoudig te identificeren is.

Het boek is een klassiek architectuurhistorisch

proefschrift. Het eerste deel telt drie hoofdstukken over achtereenvolgens de historiografie, theorie en methoden van het onderzoek. Hoofdstuk één begint met enkele historische typering van het woonhuis in Nederland door buitenlandse bezoekers, gevolgd door een uitgebreide bespreking van woonhuisonderzoek uit de periode 1860 tot 2016. Het tweede hoofdstuk behandelt de typologie als onderzoeksmethode. Hierin geeft de auteur een inventarisatie van de vele en diverse manieren waarop het begrip typologie door architecten en architectuurhistorici is gebruikt en ingevuld. Hij laat daarbij schrijvers uit verschillende tijden de revue passeren, met een korte voorgeschiedenis waarin onder meer Vitruvius, Alberti, Palladio, Wotton en Goldmann worden aangestipt. Meer uitgebreide bespreking krijgen de architectuurtraktaten uit de Franse Verlichting in de tweede helft van de achttiende eeuw, de Duitse architectuurwetenschap in de periode 1850-1940 en de Italiaanse stadswetenschap in de jaren 1960-1990. Van Elburg maakt onderscheid tussen typologie *a priori* – als grondslag vooraf voor ontwerp – en *a posteriori*, dat wil zeggen als kennisinstrument voor onderzoek. Behalve het doel van de typologie beschrijft de auteur de verschillende criteria voor het bepalen van een type gebouw of bouwdeel (oorsprong, vorm, doel, functie en context) en analyseert hij de bruikbaarheid van elk criterium in *a posteriori* typologie. Daarmee verantwoordt Van Elburg in het derde hoofdstuk zijn keuze voor een *a priori* typologie op basis van functie en vorm, waarbij van elk type verschillende modellen kunnen bestaan. Tot slot wordt in dit hoofdstuk het onderzoeksmateriaal uit de collecties

van HdK en de RCE beschreven aan de hand van geografische spreiding, historische periode en woonhuistype. Bij dit laatste onderscheidt Van Elburg boerderijen, stadswonhuizen en kastelen, buitenplaatsen en landhuizen.

Deel twee van het boek is gewijd aan acht modellen voor entreeruimten: de entree met nevenruimten, het tochtportaal, het voorhuis, de vestibule, de gang, de dwarsgang, de hal(l) en de trappenhuisentree. Elk model entreerimte is in een apart hoofdstuk uitgewerkt met een definitie en een beschrijving van de variaties in de verschijningsvorm in boerderijen, woonhuizen in steden of dorpen en kastelen, buitenplaatsen en landhuizen. De modellen worden geïllustreerd met een aantal exemplarische woonhuisplattegronden, een bijbehorende foto van de gevel en soms van het interieur. Die foto's zijn een welkome aanvulling op de abstracte plattegronden. Om de leesbaarheid van de afbeeldingen te vergroten is de entreepartij op de plattegronden blauw gemarkeerd en wordt de voordeur op de plattegronden en foto's aangegeven met een blauwe pijl. De hoofdstukken worden steeds afgesloten met een conclusie over de plaats, tijd en soorten woonhuizen waarin het betreffende entree-model voorkwam.

In de conclusie aan het einde van deel twee brengt Van Elburg per entree-model de verschillende vormvarianten die hij in zijn onderzoek heeft aangetroffen bijeen in zelfgetekende overzichten. Deze zogenaamde staalkaarten tonen de wijzen waarop de entree samenhangt met de distributie van ruimten. Deze reductietekeningen van de plattegronden zijn geordend in logische reeksen: van eenvoudig naar complex en van klein naar groot. Door als ondergrond ruitjespapier te gebruiken, maakt hij verschillen tussen eenvoudige kleine en complexe grote varianten zichtbaar.

De acht entree-modellen kennen in totaal maar liefst tweehonderd varianten. De gang komt het meest voor (34%) en kent ook het grootste aantal variaties (48). De hal(l) vormt procentueel een kleiner deel van de onderzochte collecties (14%), is minder bepalend in de structuur, en kent wel 34 variaties. Uit het onderzoek blijkt ook dat er geen wezenlijke verschillen bestaan in de modellen voor de entreerimte per soort woonhuis; de verschijningsvormen van de plattegronden van boerderijen, stadswonhuizen en landhuizen en kastelen zijn goed vergelijkbaar en ook de grootte van huizen is niet bepalend voor de indeling. Van Elburg laat zien dat in woonhuizen in Nederland lange tijd een grote diversiteit aan modellen bestond. Sommige vormen kwamen in bepaalde periodes en contexten meer voor, maar van een ontwikkelingsgeschiedenis waarbij de ene vorm de andere opvolgt is geen sprake.

Het is te waarderen dat het woonhuis via typologisch onderzoek in de breedte is onderzocht aan de hand van een grote groep gebouwen. Het laat zien dat kennis over architectuur in de woonhuizen zelf besloten

ligt en boven tafel kan komen via beschrijving, vergelijking en ordening van plattegronden. De keuze voor de entree is effectief omdat die, zeker wanneer die samenvalt met de verkeersruimte, de ruimtelijke opzet van een woonhuis structureert. Met de typologietheorie kiest Van Elburg ervoor om binnen het domein van zogenoemde rationale architectuur te opereren. Daarmee heeft hij de kans voorbij laten gaan om via classificatie in architectuuronderzoek de relatie te leggen met hedendaagse theorieën en methoden van digitaal beeld-dataonderzoek in de architectuur, de archiefwereld en andere vakgebieden.

Het onderscheid tussen typologie voor ontwerp en voor onderzoek is helder uiteen gezet maar ook wel evident, en de ontwerpcomponent is verder niet instrumenteel voor het onderzoek. Het is jammer dat geen gebruik is gemaakt van het werk van Giorgio Grassi, die in *De logische constructie van de architectuur* (1967, vert. 1997) classificatie van typen ten behoeve van ontwerp en kennis uitgebreid behandelt. Met diens inzichten had Van Elburg ook zijn tekeningen wetenschappelijk diepgaander kunnen verankeren. De staalkaarten hebben verwantschap met de schematische plattegronden in *Précis des leçons d'architecture* van Durand (1809), de plattegrondstudies van Alexander Klein (1939) en het overzicht van de geometrie in de villa's van Palladio door Rudolf Wittkower (1949/1998), die wel met verschillende agenda's zijn gemaakt. Grassi heeft er – Giulio Carlo Argan volgend – op gewezen dat classificaties zelf ook composities zijn en door hun esthetische kwaliteiten zeggingskracht hebben. Zo zou je de staalkaarten als overzicht van het historische Nederlandse woonhuis door Van Elburg ook kunnen zien.

Het is bewonderenswaardig hoe de studie strak is afgebakend en hoe elk aspect ervan systematisch inzichtelijk is gemaakt via tabellen, kaarten, schema's en definities. De strenge regels die Van Elburg zijn onderzoek heeft opgelegd, roepen echter ook enkele vragen en aanbevelingen op: waarom worden er geen opdrachtgevers, architecten of bouwjaren vermeld, en wel tekenaars en data van plattegronden? In de opmaak van de afbeeldingen is de focus op de entree begrijpelijk, maar waar de plattegrond niet in het strakke stamien van de lay-out paste, is die resoluut afgesneden. Ook zou het zeker waarde hebben gehad als de plattegronden op dezelfde schaal waren afgedrukt. De staalkaarten zijn door het ruitjespapier en het sterk grafische karakter zo abstract dat het beeld van historische woonhuisplattegronden niet als vanzelf uit de tekeningen spreekt en het inhoudelijk wat kaal overkomt. Historische onderzoekers zouden voor tekenwerk meer samenwerking mogen zoeken met ontwerp-onderzoekers; het onderzoeksproject Randstad Holland (2006-2016) en het lopende project Port Cities Future aan de faculteit Bouwkunde van de TU

Delft zijn daarvan goede voorbeelden. Een laatste aanbeveling over de tekening als onderdeel van het onderzoek is om naast iedere staalkaart een overzicht op te nemen van de onderliggende huizen op gelijke schaal en in miniatuur, waardoor de relatie tussen schema en volledige vorm inzichtelijk blijft.

Van Elburg is bescheiden over wat zijn kwantitatieve onderzoek kan bijdragen aan kwalitatief onderzoek. Toch biedt het wel degelijk kansen. Zo kunnen de resultaten een basis vormen voor nader onderzoek naar de entree als ruimtelijk onderdeel van het woonhuis, waarbij aan de hand van exemplarische voorbeelden de effecten van de grootte, hoogte, verhoudingen, lichtinval, kleur, afwerking en inrichting op het gebruik en de betekenis van deze ruimte worden onderzocht. In het hedendaags architectuuronderzoek is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief verklarend onderzoek van objecten gangbaar, waarbij veelal met databases wordt gewerkt. Voorbeelden zijn de typologische onderzoeken van Mattias Kärholm naar

benamingen van ruimtes in het Zweedse woonhuis (2020) en van Petra Maclot naar de habitat van kunstenaars in Antwerpen (2014). Op beide zegt Van Elburg aan te sluiten. Op basis van zijn onderzoek kunnen ook selecties van voorbeelden worden gemaakt die als inspiratie kunnen dienen bij ontwerpogaven. Tussen de regels door zijn in het boek onder meer aanknopingspunten te vinden voor compacte woonvormen, woon-werkvormen en klimaatadaptieve oplossingen zoals de vloeddeur.

De vele bronnen, die in toenemende mate aan het licht komen dankzij online databases zoals die van de RCE, maken nieuwe onderzoeksvragen mogelijk. Bovendien is met de snelle technologische ontwikkelingen op het gebied van beeldherkenning classificatie een actueel vraagstuk. Daarbij kan het dappere monnikenwerk van Wouter van Elburg een rol spelen.

WILLEMIJN WILMS FLOET

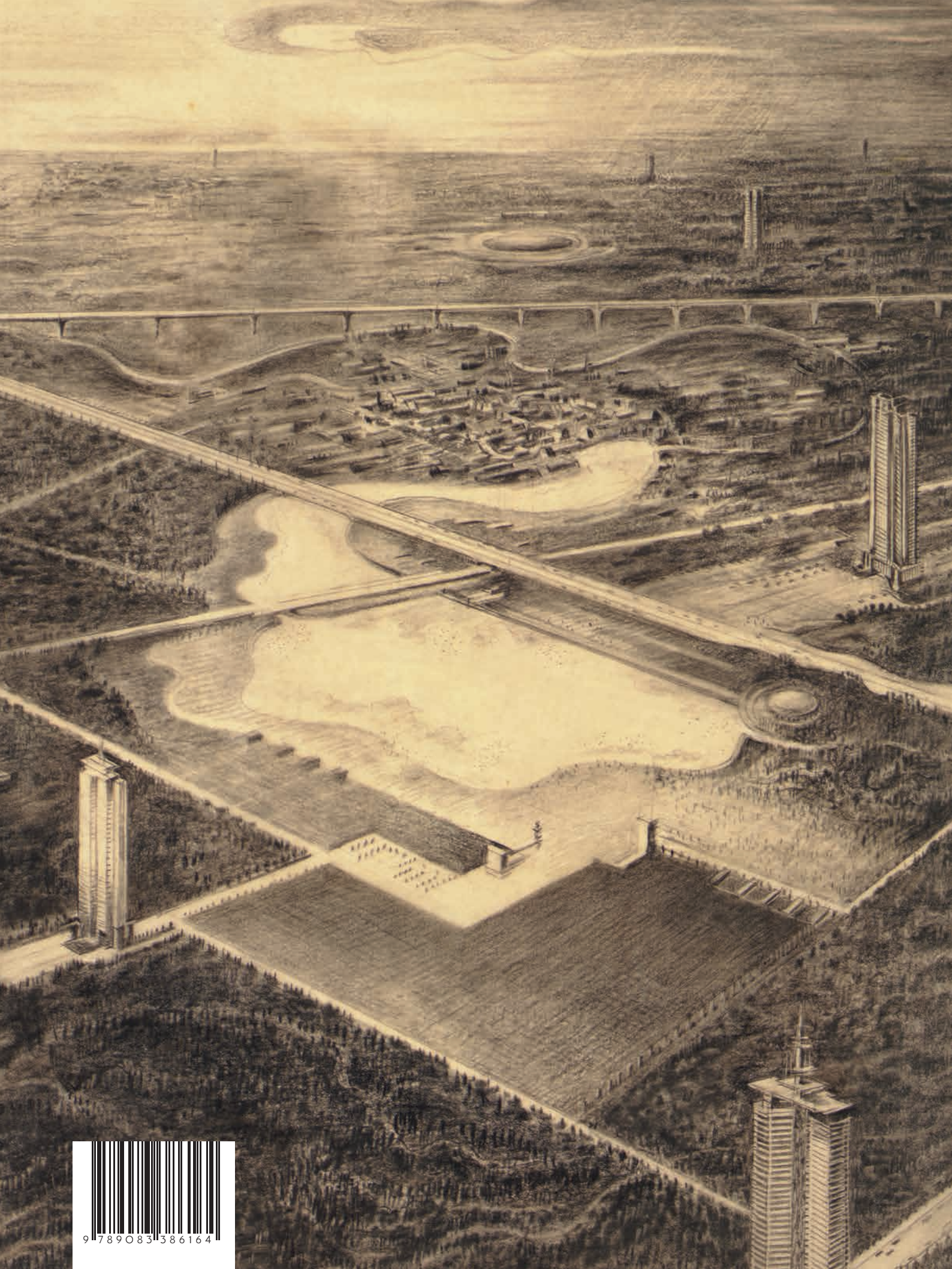
architectenbureau
Vroom

restauratie van een achttiende-eeuwse rococozaal

Dit nummer is mede
gefinancierd door

9 789083 386164